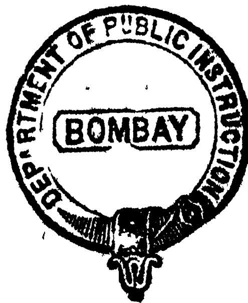
भूगोळविद्यानां मूळतत्वो.

ભાગ ૨.

કીંમત ૩ આના.

२२८५

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

T. C. HOPE, C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RÁO SÁHIB MAHIPATRÁM RÚPRÁM NÍLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition 25,000 Copies.

Registered for copy-right under the Government of India's Act XXV of 1867.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1884.

Price Two Annas.

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE

PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૨.

આ

ટી. સી. હોપ.

સાહેબ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર ઉત્તર ભાગ એમણે અવલ રચ્યો હતો;

તે

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એમણે સુધારી તૈયાર કીધો.

પાંચમી આવૃત્તિ—૨૫,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુક ડીપો.

ઈસવી સન ૧૮૮૪.

કીમત બે આના.

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોબાએ છાપી.

સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવીછે તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડેછે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેઠે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપીછે. જે બાળબોધ લિપિમાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દ મોઢે કરવાના નથી, તેનો ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગુજરાતી ઝીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખવવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખત ગોખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કેટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાકું કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ નાની ઉમરના ભણનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે ઝીણી બાબતો ઉપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન ચાટફીલ્ડ સાહેબ ડેરેક્ટર આફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ઇંગ્રેજી ગ્રંથપરથી વધારો સુધારો કર્યોછે.

અમદાવાદ, આગસ્ટ, ૧૮૭૫.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.
ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડિપાર્ટમેંટ.

अनुक्रमणिका.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું. એશિયા.

પ્રકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

પ્રકરણ ૪ થું. યૂરોપખંડ.

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

પ્રકરણ ૬ ઠું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

દક્ષિણ અમેરિકા.

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

भूगोळविद्या.

भाग २ जो.

प्रकरण १ लुं.

एशिआ.

એશિઆની સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પિઅસમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત. કાળોસમુદ્ર, મારમોરાસમુદ્ર, આર્કિપેલેગોસમુદ્ર, ભૂમધ્યસમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતોસમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ચારે ખંડોમાં સર્વથી મોટો એશિઆ છે. એશિઆ અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિઆ આફ્રિકા જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયલો હતો. હમણા એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરીછે તેથી રાતોસમુદ્ર અને ભૂમધ્યસમુદ્ર જોડાઈ ગયેલાછે. સન ૧૮૬૯ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિઆની વચ્ચે બેહરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિઆના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

१ बलूचिस्तान.
२ अफगानिस्तान.
३ इरान.
४ अरबस्तान.
५ एशिआई तुर्कस्तान.
६ तार्त्तरी.
७ एशियाई रुशिआ.
८ जापान.
९ चीनाई राज्य.
१० हिंदी चीन.
११ सिंहलद्वीप के लंका.
१२ भरतखंड के हिंद.

એશિઆના મુખ્ય સમુદ્રોઃ—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે रातो समुद्र.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે अरबी समुद्र.
૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે बंगालानो समुद्र.
૪. ચીનની દક્ષિણે चीनाई समुद्र.
૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે पीळो समुद्र.
૬. કોરીઆ, ચીનાઈ तार्तरी, અને જાપાનની વચ્ચે जापानी समुद्र.
૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ओकोटस्कनो समुद्र.
૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે बेहरिंगनो समुद्र.
નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) बलुचिस्तान.

મુખ્ય શાહેર खिलात છે.

બલુચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મૂલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસેછે. તે લોકનો રાજ્યવહીવટ તેમના સરદારો કરેછે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શાહેર સરહદ ઉપર છે. બલુચી લોક વગડાઉ હોઈ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢોર ઘણાં રાખેછે. બોલન ઘાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન, ઈત્યાદિ વેચવા આવેછે, અને તેના બદલામાં કેટલોક કાચો *માલ લઈ જાયછે.

(૨) अफगानिस्तान.

એ દેશ બલુચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણમાં છે. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલાછે.

મુખ્ય પર્વત सुलेमान અને हिंदुकुश છે. **મુખ્ય નદી** काबुल છે.

મુખ્ય શાહેરો—काबुल, गिजनी, कंदहार, ને हेरात.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસેછે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પષતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે, પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની ભણી દેશ ઊંચો છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફગાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્તરી છે. અ-

* જેના ઉપર કારીગરી લગાડેલી નહિ તે ; ખેતરમાંથી કે ઝાડપરથી ઊતારેલો તે.

હિંના રાજાને અમીર કહેછે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળેછે. ગિજની અને કંદહાર કોટબંધ પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલક શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને સેઈસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઈરાનના શાહ અને અફગાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખેબર ઘાટની વાટે અફગાન લોક પંજાબ જોડે મોટો વેપાર ચલાવેછે. તુર્કસ્તાન તથા ઈરાન જોડે તેઓ વેપાર કરેછે. ઘોડા અને સૂકો મેવો વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજો માલ લેછે.

(३) इरान.

બલુચિસ્તાન અને અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઇરાન નામે ત્રીજો મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઇરાનની ઉત્તરે ઉંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કાંઠે એલબર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઇરાની અખાત એને અરબસ્તાનથી જુદો પાડેછે.

મુખ્ય શહેરો—तेहरान, इस्पहान, शिराज, तब्रीज, यज्द, अस्तराबाद, मशद, बुशीर.

મુખ્યબેટ—करक, किश्म, અને ओर्मज.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો થોડોક મુલક તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજાને શાહ કહેછે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઇસ્પહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાફીજ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાયછે. યજદ કરીને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસેછે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલાછે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કસ્બો છે તે રૂશિઆ અને તુર્કસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવેછે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પિ સમુદ્રના કાંઠાપરના બીજાં શહેરો રૂશિઆ જોડે વેપાર કરેછે. પુર્વમાં મશદ નગર છે તે તાર્તરી અને હેરાત જોડે વેપાર કરેછે. ઈરાની અખાતપર બુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંનો કરક ઈરાનના તાબામાં છે. તેની આસ-પાસથી મોતી નીકળેછે. કિશ્મ અને ઓર્મજ એ મસ્કતના ઇમામને તાબે છે. પહેલાં ઓર્મજ બેટ પોર્તુગીજ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિલ્લા કોટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઈરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાયછે. એ દેશમાંથી પરમૂલક ખાતે મેવા, રેશમી, સૂતરાઉ, અને ઊનના ગલીચા, શેતરંજી, ચામડાંનો બનાવેલો સા-માન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હથિઆર, કાચ, બરણીઓ, ઘણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પરબંદર ખાતે ચઢેછે. એના બદ-લામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણેક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજો માલ હિંદુસ્તાન-માંથી જાયછે.

(૪) अरबस्तान.

ઈરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની સામુદ્રધુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદી મહાસાગર જોડે જોડાયેલોછે.

દ્વીપ—बहरैन बेट.

ભૂશિર—અગ્નિકોણમાં रास अलहद ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—मक्का, मदीना, मोखा, मस्कत, અને जेडो.

ઈરાનને લગતા દ્વીપો કહ્યા તે સિવાય ઈરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસેછે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સાકોટ્રા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માંહેલી તરફનો દેશ ઘણું કરીને ઊજડ છે. એ ઊજડ ભાગમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કુવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઈસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખેછે. એમાં હિડજાજ અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિડજાજની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડો નામે બંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાયછે. મક્કાની ઉત્તરે મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિલ્લા કોટ છે. અહિંનાં બૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલેછે. યમનની પછી હદ્રમૌત પ્રાંત છે તેમાનો મુખ્ય એડન કસ્બો ઇંગ્રેજનો છે. હદ્રમૌતની પછી ઓમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઈમામ કહેછે. મસ્કત બંદર છે અને તેને કિલ્લાકોટ છે. એ ઈમામનો અમલ આખા ઓમાન પ્રાંત ઉપર ચાલેછે. ઈરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણવા લાયક માત્ર એક બીજો પ્રાંત છે. તેને નજદ કહેછે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીચો છે. દેશોદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઢણીઓ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઉ અને વિકરાળ છે. બદાવીન નામે ઘણી ભટકનારી ટોળીઓ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહેછે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂંટેછે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ગુંદર, અને બૂન દાણા પર મૂલક ચઢેછે.

(૫) तुर्कस्तान (एशिआनुं.)

ઈસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તાબે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે

આવેલો દેશ પણ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન કહેછે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧ एशिआमैनर (लघुएशिआ). મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યૂરોપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગોરા નામે બકરાં થાયછે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પરદેશ ખાતે અફીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાયછે. લોહચુંબક, ત્રાંબું, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠાપર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ लिस्वान, सामोस, कोस, પશ્ચિમ કાંઠે रोड्स, અને દક્ષિણ કાંઠે सैप्रस. આ સેપ્રસ બેટ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨. सीरिआ. એ એશિઆ મૈનરની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં लिबनान પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો तारस પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની दमुक्क (દમાસ્કસ) છે. अलेप्पो, અને जेरुसलम બીજાં શહેર છે.

દુનિયામાં સર્વથી જૂનું શાહેર દમુસ્કને ગણેછે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલેછે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણો વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડ, ઇરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શાહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તન કહેછે. પ્રથમ એમાં યાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોક આખી પૃથ્વીપર વીખરાઈ ગયેલાછે. પાલિસ્તેનમાં હજરત ઈસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્તેનની રાજધાની પહેલાં જેરૂસલમ હતું. એ પ્રાંતની જાર્દન નદી ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. એ નદી મૃતસરોવરને મળેછે. એ ખારૂં સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવો, અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાયછે. સીડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શાહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાયછે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સફર કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં अलजजीरा, इराकअरबी, અને तुर्की कुर्दी-

स्तान છે. **મુખ્ય નદીઓ**–तिग्रिस અને युफ्रातिस. **મુખ્ય નગરો**–बगदाद અને बस्रा.

સીરિઆના રણની અને ઈરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલોછે. તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઈરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાયછે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ઘણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મગુરૂની રાજયગાદી આગળ એમાં હતી. વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રતિસ નદીને કાંઠે બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઈરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજયની રાજધાની બાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ ભાગમાં હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં જગત વિખ્યાત સિકંદર નામે મોટા વિજયી રાજાધિરાજનું મરણ બાબિલનમાં થયું હતું. બાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. आर्मीनिआ. એ પહાડી મૂલક રૂશિઆના પાદશાહે तुर्की સુલતાન કનેથી જીતી લીધોછે. એમાં કેટલીક ઉંચી ખાણો છે. એશિઆઈ तुर्कस्तानની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મૂલકની અગ્નિકોણમાં એ છે. अर्जरुम મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જણાયલુંછે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે त्रेबिझांड નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઉ લૂગડાંપર રાતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢાવેછે. બીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે वान નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) तार्त्तरी.

તાતાર એટલે **तुर्क** લોકના અસલ મૂલકને **તાર્તરી** કહેછે. એનું બીજું નામ **तुर्कस्तान** છે. જિંઘીસખાન, તૈમુર, અને બીજા કેટલાક વિજયી મહારાજા એ દેશના હતા. **તાર્ત્તરી** ખરૂં જોતાં **કાસ્પિ સમુદ્રથી** તે **ચીન** સૂધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સૂધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં **તાર્તરીનું** મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર कास्पि સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિઆ અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય आरल, बलकास, તથા બીજાં સરોવરો ઘણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણેખરે ઠેકાણે રેતીનાં રણ છે. માત્ર आमू (आक्सस) ને सिरदर्या (सिहून) એ બે નદીઓને કાંઠે લીલોતરી ઊગેછે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળેછે. तार्तरीનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી बेलूरताग અને थीआनशानના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાયછે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સુધી ચાલ્યા જાયછે.

तार्तरीના ચાર વિભાગ કરી શકાય. ૧. रुशिआई तार्तरी (રૂશિઆ જુઓ). ૨. पश्चिम तार्तरी. ३. पूर्व तार्तरी. ४ चीनाई तार्तरी (ચીન જુઓ).

पश्चिम तार्तरी—**મુખ્ય શાહેરો**–बोखारा, खीवा અને खोकंड.

અસલમાં જેને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે તે રૂશિઆના સત્તા નીચે છે. લડાઈઓમાં ઘણાખરા તાતાર સરદારોને હરાવી રૂશિઆએ તેમનો પુષ્કળ મૂલક લઈ લીધોછે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને ખોકંડ નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં બીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેરપર રૂશિઆના પાદશાહને તાબે રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરેછે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ખોકંડ એ મહાન્ બાબર નામે દિલ્લીના પાદશાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઈરાની શાહની રાજ્યગાદી હતી.

पूर्व तार्तरी—**મુખ્ય શાહેરો**–काशगर, यारकंड, અને खोतान.

મુખ્ય નદી—यारकंड.

પહેલાં પૂર્વ તાર્તરી ચીનાઈ તાર્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મૂલક બેલૂર તાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્તરીથી અને થીઆનશાન પર્વત વડે રૂશિઆના તાર્તરીથી જુદો પડેલોછે. પૂર્વે ગોબીનું રણ ચીનાઈ રાજયથી એને જુદો પાડેછે. યાકૂબ બેગની રાજધાની કાશગર છે. યારકંડ અને ખોતાન નામે બીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. યારકંડ નામે એકજ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહેછે. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જોડે એ મૂલકનો વેપાર ચાલેછે.

(૭) एशिआई रुशिआ.

એશિઆઈ રૂશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. **૧ काकेसस पर्वतनी दक्षिणनो मूलक. २. सैबीरिआ. ३. तार्तरीनो उत्तर भाग.**

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જુદો પાડેછે. એની રાજધાની તિફ્લિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે બીજું મોટું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઇરાન પાસેથી રૂશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર * નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડેછે. સોનું, રૂપું, વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડેછે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ઓબી, યેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઈ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે. ઓબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયલાછે. ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ બિંદુને લોપાટકા ભૂશિર કહેછે અને સૈબીરિઆના ઈશાન બિંદુને પૂર્વ ભૂશિર કહેછે.

મુખ્ય શહેર—तोबोल्स्क અને इर्कूत्स्क.

મુખ્ય સરોવર—बैकल.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલાછે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોબોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઈર્કૂત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિયાળો બહુ લાંબો અને સખ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું મોટું આખી દુનિયામાં એકે નથી.

रुशिआनुं तार्तरी—**મુખ્ય શહેરો**—तारकंद અને समरकंद.

સિરદર્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ જીતી લીધોછે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહેછે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તાશ્કંદ છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈમુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) जापान.

ચાર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલોછે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. निफोन અને यसो એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

---

* આમૂર નદીનો અગ્નિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રૂશિઆએ હાલમાં જીતી લીધોછે.

નિફોનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજ કરનાર પાદશાહને મુકાદો (પૂજ્ય) કહેછે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો બુધ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુનરમાં પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઇ વાસણ તથા લખોટેલાં વાસણ સારાં બનાવેછે. દેશની ભુમિ રસાળ છે અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, અને કોયલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં **ચીન**નું રાજ્ય દુનિયામાં ત્રીજે નંબરે છે. પહેલે નંબરે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજે નંબરે રૂશિઆનું છે. વસ્તીમાં **ચીન** સર્વથી ચઢીઆતું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઇ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તરી (**મોંગો**લિઆ સહિત) અને તિબેટ. **શુદ્ધ ચીન** અને **તિ**બેટની વચ્ચે યૂનાલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેઇહો, હોઆંગહો, યાંગસેક્યાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહેછે. **ચીન**ના રસાળ પ્રદેશમાં થઇને તેઓ **પાસિફિક મહાસાગરને** મળેછે.

મુખ્ય બેટ—હૈનાન અને ફારમોસા. **ફા**રમોસા **પીળા** અને **ચી**નાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને **ચીન**ની વચ્ચે **ફા**રમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર—પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહેછે. બીજું મોટું શહેર **નાનકિન યાંગ**સેક્યાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. **નાન**કિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઉ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઈ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાયછે. ભરતખંડનું અફીણ ચીનમાં બહુ ખપેછે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હોંગકોંગ બેટ છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે. મકાઉ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરીછે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારું ચાલેછે. દુનિયાના લોકને ચાનો છોડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણાં, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જેવા બીજા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાયંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાયછે.

चीनाई तार्तरी (मोंगोलिआ सुद्धां)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત कुवेनलून છે ને મુખ્ય નદી आमूर છે; વળી એમાં गोबी નામે મોટું રણ, कोरिआ દ્વીપકલ્પ, અને कोरिआ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોટ મુગલોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતો તે હજી છે. ચીનાઇ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પીળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાડોથી ભરેલાં વન ઘણાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈરૂત્ય ખૂણામાં ગોબી રણ છે. કાશગર આગળ યાકૂબ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગયેલીછે. ચીનાઇ તાર્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઊપલાણનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદેછે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડેછે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવેછે. બીજે ઠેકાણે લોકો તંબુમાં રહેછે, પોતાનાં બકરાં, ઢોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરેછે, અને ઘોડે બેશી અહિં તહિં ભટકેછે. વેપારીઓની વણજારો ચા અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સૈબીરિઆના કિઆખ્ત શહેરમાં જાયછે. એ માલને સાટે પરમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગુંદર તેઓ લાવેછે.

तिबेट—स्वतंत्र અને चीनाई तिबेट એવા પહેલાં **તિબેટ**ના બે ભાગ હતા. હમણા **સ્વતંત્ર તિબેટ કાસ્મીર**ના રાજ્યમાં છે (કાસ્મીરનું વર્ણન જુઓ). **ચીનાઈ તિબેટ** અને **તાર્તરી**ની વચ્ચે **કુવેનલૂન** પર્વત છે અને **તિબેટ** અને **કાસ્મીર**ની વચ્ચે **કારાકોરમ** પહાડ છે. તથા **તિબેટ** અને **હિંદુસ્તાન**ની વચ્ચે **હિમાલય** પર્વત છે. **તિબેટ** એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—सिंधु, सतलज, ब्रह्मपुत्र, इरावदी, यांगसेक्यांग, અને होआंगहो.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચમાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરેછે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળેછે.

સરોવર—**તિબેટ**માં સરોવરો ઘણાં છે. तेंग्रीनूर અને पालते प्र-

* કોરિઆ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એમ માનવામાં આવેછે કે જે સરદારો એમાં રાજ્ય કરેછે તેઓ ચીનને તાબે નહોતાં સ્વતંત્ર છે.

હ્મપુત્રની નજીક છે. रावणऱ्हद અને मान સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર लासा છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આ-ચાર્યને મહાલામા કહેછે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિયામાં બીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, બ્રહ્મદેશ, લંકા, અને બીજા દેશોમાં તે પસરેલોછે. તિબેટના લોકની રીતભાત તેઓના ભાયાત તાતાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરેછે, કેટલાક ઉપયોગી હુનર કરેછે, પરંતુ તેમનો ઘણો ભાગ પોતાનાં ઢોરોને લઈ અહિંથી તહિં ભટકેછે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદેછે. શાલ વણવાનું ઊન તેમના વેપારની મુખ્ય જણસ છે.

(૧૦) हिंदी चीन.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને **ભરત**ખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વી-પકલ્પ છે. એની અને **ભરત**ખંડની વચ્ચે **બંગા**ળી સમુદ્ર તથા **આ**રાકાનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ, અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખબરદાર છે. ઘંટ, લ-ખોટેલાં વાસણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે. તેઓ કંઈક **હિંદુ**ને અને કંઈક **ચીના**ને મળતા છે.

देशना विभाग—૧. ब्रह्मदेश, २. शिआम, ૩. मलाया, અને ૪. कोचीन चीन એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) ब्रह्मदेश—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને ब्रह्मदेश કહેછે. **એ** **મા**ર્તાબાનના **અ**ખાતને મળનારી ઈરાવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—मांदलेज, आवा, अमरपुर, અને माकसोबा.

એમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઊગેછે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આ-સામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઇંગ્રેજે રાજા કનેથી જીતી લીધા, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેગુ નામે ચોથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં જીતી લીધો. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેગુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનર-લના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે.

आकारान, तिनासरीम અને पेगु એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઈરાવદીને કાંઠે रंगुन મોટું બંદર છે. आराकान, प्रोम, અને पेगु એ મોટાં શહેર છે. मुलमेन એ મોટું બંદર છે.

* આસામનું વર્ણન બંગાળાના વર્ણનમાં છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશનો રાજ્યવહીવટ ત્યાંનો મહારાજા ચલાવેછે. ઈરાવદીને તીરે માંદલેજમાં એની રાજ્યગાદી છે. આવા, અમરપુર, અને માકસોબા એ શહેરો પહેલાં વારા ફરતી રાજ્યધાની હતાં. બ્રહ્મીલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવેછે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઉ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવેછે.

(૨) શિઆમની રાજ્યધાની બાંકોક નગર મેનામ નદીને બન્ને તીરે છે.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ બેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મેનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજાનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળેછે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. ક્રોની સંયોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયલોછે. **સુમાત્રા** અને **મલાયા**ની વચ્ચે **મલાક્કાની સામુદ્રધુની** છે.

મલાયામાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજાના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઈંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાઈ લોક મુસલમાની ધર્મ પાળેછે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૌધ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાકા અને વેલેસ્લી એ ઇંગ્રેજનાં સંસ્થાન છે. **મલાક્કાની સામુદ્રધુની**માં પીનાંગ અને સીંગાપોર બેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ બેટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) કોચીન ચીન. **મુખ્ય શહેર** સાઇજોન અને હ્યુ છે. **મુખ્ય નદી**—કામબોડીઆ.

એની અને શિઆમની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામબોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મૂલક અને કામબોડીઆનો રાજા ફ્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ફ્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજાના હાથ નીચે છે. ઈશાન કોણે હ્યુ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજાની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ બેટ ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરૂખ(જામફળ) ના જેવી છે. એની અને **ભરતખંડ**ની વચ્ચે **પાકની સામુદ્રધુની** તથા **મનારનો** અખાત છે. **પાકની** સામુદ્રધુની અને **મનારના** અખાતની વચ્ચે કેટલાક બેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાયછે તેને रामनो सेतु કહેછે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં मनार અને रामेश्वर એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્નિકોણ તરફના કાંઠા સૂધી છે. તેઓની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઈ શકેછે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાયછે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પૌમ્બેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખોદવાનો ઈંગ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સૂધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલંદા તથા ફ્રેંચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઈંગ્લાંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવેછે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદ્રાત્તાલા ગલ્લા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખર પર બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરજીઓ કહેછે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢંકાઈ ગયાંછે. એ કિયા લોકે બાંધેલાં તે જણાયું નથી. તેમને તૂટયાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ઘણો કાળ થયોછે. પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળેછે. એ કાંઠે તાપ પડેછે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાયછે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં બુન દાણાની ઘણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠેકાણે વરસાદ બહુ વરસેછે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સૂધી વરસેછે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સૂધી વરસેછે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈરૃત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવેછે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસેછે. તજ, મરી, વગેરે તેજાનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિએર અને બીજા મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજા ઘણા છોડ ઊગેછે. એ બેટમાં લોઢું અને બીજા ખનિજો પુષ્કળ જડેછે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાયછે, તે પકડવાનો મોટો રોજગાર ચાલેછે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાકેછે. ધાતુના ઘાટ તથા ટોપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાકેછે તે ભરતખંડમાં આવેછે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજુ જોવામાં આવેછે. એ જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવેછે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસેછે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જુદી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાયછે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવીને વસ્યાછે. આ તામિલ લોક હાલમાં જાફના બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસેછે. તેઓ એ

બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વશ્યાછે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર कोलंबो પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રાહેડની પશ્ચિમે पाइन्ट डी गाल નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, મુંબઈ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગબોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઈશાન કોણમાં મહાવિલ્લા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોમાલી નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે पाइंटपेड्रो નામે ચોથું બંદર છે. બેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં कांदी નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે બાંધીછે.

प्रकरण २ जुं.

भरतखंडनुं स्वरूप.

१ भरतखंड. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઉંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી સદા ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલીમેર અફગાનિસ્તાન છે અને હાલાપર્વતની પેલી બાજૂએ બલુચિસ્તાન છે, નૈરૃત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે, પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ ભૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઊતરતે દરજ્જે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૫૦,૦૦૦૦૦ (૨૫।। કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાયછે, અને સિંધથી આસામ સૂધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાયછે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકારે છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના બુંદેલખંડસૂધી પસરેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ કર્યાછે.* એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) हिंदुस्तान (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) दक्षिण (દખ્ખણ) છે.

हिंदुस्तान. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, १. हिमालयनी तळेटीनो ढळतो प्रदेश. २. सिंधुनदीनो प्रदेश. ३. रेतीनुं रण. ४. मध्य हिंदुस्ताननो અને थोडो रजपुतानानो ऊंचो प्रदेश. ५. गंगानो प्रदेश. અને ६. ब्रह्मपुत्रनो प्रदेश.

(૧) હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો સાંકડો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર બરફથી ઢંકાયલા હિમાલયની સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહેછે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મુલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભૂતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસેછે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ બહુ પ્રફુલ્લિત થાયછે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગેછે. ઘણાક પહાડોપર અઘોર વન છે તેને તેરિ કહેછે. ત્યાં હવા પાણી બહુ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહેછે.

(૨) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણોખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલાછે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસેછે. અટકી†

* મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મૂલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પેલીમરનાને દક્ષિણ ગણ્યો હતો.

† અટક આગળ નદી ઓળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સવારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેઠાછે તેને માટે અટકનો પાર પ્રખ્યાત છે.

આગળ કાબુલ નદી તેને મળેછે અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ जेलम, चीनाब, रावी, बीआ, अने सतलज છે. સતલજ શિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજૂએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઊતરેછે.

(૩). સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊજડ રણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે રસાળ ભૂમિ છે. જેસલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જેટલો વિસ્તાર રણમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. એ રણના અગ્નિ ખૂણામાં મારવાડ અને બીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગુજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોસસૂધી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઢાળ ગંગા તરફ ઊતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુંદેલખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક સરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુંદેલખંડનો સરસ ભરતખંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંનાં उदेपुर (મેવાડ), अजमेर*, जेपुर, भरतपुर, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુંદેલખંડમાંનો હોલકરનો, સિંધિઆનો, ભોપાળનો, રેવાનો તથા બીજા રાજાઓનો મુલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ चंबल, सिंध, અને बतवा છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

* અજમેર ઈંગ્રેજ સરકારનું છે.

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે. જમણે* કાંઠે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને પટણા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, ગંડકી, ગોગરા અને કૌશીકી એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓનાં કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા † છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાયછે. બંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહબાદ સૂધી આગબોટો જઈ શકેછે. એને ઘણાં મુખ છે. પરંતુ તેમાંનું સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ ઘણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. બંગાળાની નૈરૃત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઉંચા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઇને બ્રાહ્મણી અને બીજી નદીઓ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬) બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઊતરી આસામ અને બંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા જોડે થાયછે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિતાગોંગ, ટીપરાહ, ખાશી, ગારો, અને બીજા પહાડ છે.

૨. દક્ષિણ દેશ. કચ્છનો સાંકડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જુદું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઈલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકાનો ઘણો-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથે જે કાંઠો હોય તે જમણો કાંઠો.

† અસલના વખતમાં શુદ્ધ બંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

ખરો ભાગ, તથા હૈદરાબાદ, મ્હૈસૂર, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વાભાવિક ભાગ થઈ શકેછે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ. ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ. ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ. અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) **વિંધ્યા** પર્વતની દક્ષિણે **નર્મદા**ની ઊંડી ખીણ છે અને **નર્મદા**ની દક્ષિણે **સાતપૂડા** પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ **વિંધ્યા**ની સમાંતર પથરાયલાછે. **સાતપૂડા** પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે **છોટા નાગપુર** અને **ઓઢીઆ**ના ઊંચા પ્રદેશ સૂધી ગયેલાછે અને પશ્ચિમમાં તેઓ **ગૂજરાત** માંહેલા **રાજપીપળા** સૂધી ગયેલાછે. **સાતપૂડા**ની દક્ષિણે **તાપી**નો પ્રદેશ છે. **નર્મદા** અને **તાપી** એઉનાં મૂળ **મધ્ય પ્રાંત**ના ડુંગરોમાં છે. એમની અને **વેન ગંગા, મહા નદી**, અને બીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહેછે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. **નર્મદા** અને **તાપી ગૂજરાત**માં પશ્ચિમે વહેછે.

(૨). **નર્મદા**ના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે **શુદ્ધ દક્ષિણ*** છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકારે છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા **સાતપૂડા** છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (**સાતપૂડા**ના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. **કન્યાકુમારી** આગળ પહોચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાયછે. ત્રિકોણનું શિરોબિંદુ અહિં છે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરેલી બે શાખાઓને **પૂર્વ ઘાટ** અને **પશ્ચિમ ઘાટ** કહેછે. **સહ્યાદ્રિ** એટલે **પશ્ચિમ ઘાટ** વધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને **બંગાળા**ના અખાતને મળેછે. એ નદીઓનાં મુખ્ય **ગોદાવરી, કૃષ્ણા** અને **કાવેરી** છે. **નાશક**ની સોડે **ગોદાવરી**નું મૂળ છે. **બંગાળી** ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી **મંજીરા** તથા **મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ**, અને **વરાડ**ના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર **પેનગંગા, વરધા**, અને **વેનગંગા**નાં એકઠાં

---

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતોને એમાં ગણેછે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યાછે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મ્હાબળેશ્વર આગળ કૃષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારણા, ભીમા, તુંગભદ્રા, તથા બીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મ્હૈસૂર તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશમાં સઘળે ઠેકાણે પૃષ્ઠનો દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. પરંતુ એ પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય,—તેમની હદ વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાંસૂધી વરધાથી, અને પછી સંગમ થયા કેડે દરિયાસૂધી પહોચેછે ત્યાંસૂધી એઉ નદીથી થયેલીછે. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઊંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓના નૈરૂત્ય ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ બહુધા સપાટ અને ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશનો બીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્નાટક અને મ્હૈસૂર છે. મ્હૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે, તેમને નીલગિરિ કહેછે. આંહિ પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની પછી પાલની અને બીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સૂધી આવ્યા જાયછે.

(૩). ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની બાજૂએ કમરબંધ જેવો છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઠેકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ઘસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ ઘણું કરીને સમુદ્રમાં બહુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળો ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પન્નાર, અને બીજી નદીઓ મ્હૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઇલાકાના નીચા પ્રદેશમાં વહેછે.

(૪). કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સૂધી જમીનનો સાંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચી ભીંત જેવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઈ નદીને એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ઘણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક બારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કારોમાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—**ભરતખંડની** છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. **મલબાર** કાંઠાપર લક્ષદ્વીપ, **કન્યાકુમારીની** દક્ષિણે માલદ્વીપ, અને **મલાયા** તથા **બ્રહ્મ-**દેશના કાંઠાભણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ સર્વે **ઇંગ્રેજ** સરકારને તાબે છે. **બ્રિટિશ** ઇંડિઆમાં જેમને કાળે પાણીએ ચઢાવવાની એટલે સમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને **આં-**દામન બેટમાં મોકલેછે.

ખનિજ—**ભરતખંડની** જમીનમાં લોઢું અને ત્રાંબું મસ છે. આગલા વખતમાં **ભરતખંડનું** ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; **બંગાળા** અને **મધ્ય** પ્રાંતોમાંથી કોયલા નીકળેછે. ઘણેક ઠેકાણેથી સૂરોખાર જડેછે. **પંજાબ** અને **રજપૂત** સંસ્થાનોમાંથી મીઠું નીકળેછે; **બુંદેલખંડ**, **પંજાબ**, અને બીજી જગ્યાઓમાં સોનું અને રત્ન છે. **ભરતખંડના** હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને **સિંહલદ્વીપ** (લંકા) ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—**ભરતખંડમાં** અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપયોગનું), તાડ, નાળિએરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એળચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજાના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (બૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અફીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને બીજા અનેક જાતના છોડથી ખેતરોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોક-નો બાજરી અને જુવાર છે. બંગાળામાં બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતોમાં લોક ચોખા વધારે ખાયછે. ભ-રતખંડના કેટલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખા ખાઈ શકેછે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળેછે. જવ ખાવામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાયછે.

प्रकरण ३ जुं.

भरतखंड के हिंदना राज्यविभाग.

કૈસરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મૂલકપર ચાલેછે. એને વાઇસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહેછે. એ-ને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવીછે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરેછે અને બીજી કાયદા કરવા લાગેછે.

ભરતખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વર-સમાં કોઈ કોઈ વાર ફરવા જાયછે, અને ઊનાળામાં પંજાબમાં સિમલા નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહેછે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઇ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મ્હેસૂર, મધ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, આસામ અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાવાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માંહેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકા-માંના ઝાંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત, ઇરાન, બલુચિસ્તાન, અફગાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રે-

સિડંટ કે પોલિટિકલ એજંટો છે. લંકા બેટ બાદ કરતાં ભરતખંડની આસપાસના બીજા બેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચેછે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૫૦,૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો $\frac{2}{3}$ તથા વસ્તીનો $\frac{8}{9}$ ઇંગ્રેજની સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરે હિંદ તરફથી સનદ મળીછે; नेपाळ, भूतान, અને मणिपुर ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઈ ઈલાકામાં વસીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યોછે:—

(१) मुंबई इलाको.

(२) मद्रास इलाको.

(३) म्हैसूर अने कुर्गनां संस्थानो.

(४) वराड सहित हैदराबाद संस्थान.

(५) मध्य प्रांतो.

(६) मध्यहिंद एजन्सिनां संस्थानो.

(७) रजपूत संस्थानो.

(८) पंजाब प्रांत.

(९) वायव्य प्रांतो.

(१०) अयोध्या प्रांत.

(११) बंगाळा प्रांत.

(१२) आसामनो मूलक.

(१३ नेपाळ, भूतान, અને बीजां स्वतंत्र पहाडी संस्थानो.

(१४) भरतखंड माहेलां पोर्तुगीझ અને फ्रेंच लोकनां संस्थानो.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલુંછે, માટે અહિં કર્યું નથી. ભરતખંડની આસપાસના બેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોચેછે, તેમનું વર્ણન અહિં કર્યું નથી, કેમકે તેઓ ઝાઝા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યાછે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજી મુલક અને દેશી રાજ્યો સેળભેળ થઈ ગયાંછે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણાખરામાં ઇંગ્રેજી મુલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાયછે. જેમકે મુંબઈ ઈલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાયછે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં કાસ્મીર અને લેફટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવેછે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્રેજનાં દોસ્ત અને ગણતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જુદો વહીવટ કરેછે. એ અધિકારીની સંભાળ તળે મૂકેલા ઇંગ્રેજી મુલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઈલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

मद्रास इलाको.

એ ઈલાકો ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઈલાકાને મદ્રાસ ઈલાકો અડકેછે તેથી મ્હૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાએલોછે. મ્હૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે નિઝામના મુલકથી એ ઈલાકો જુદો પડેલોછે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વ ઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઈલાકાના ઓરિસ્સા (ઓઢીઆ) પ્રાંત સૂધી ગયેલો ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઈલાકાનો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૯,૬૯૮ ચોરસ મેલ છે તથા ઉત્તરમાં ગંજામથી કન્યાકુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સુધી એ ઈલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલુંછે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠો પાડયુંછે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનુ નામ કોરોમાંડલ કાંઠો પાડયુંછે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાંછે, પરતુ મુંબઈ બંદર જેવું એકે સારૂં બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તલીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળેછે, અને હિમાલયની દક્ષિણે ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિર છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સૂધી ગએલાછે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરૂન નદી કહેછે. એ સર્વ નદીનું પાણી અતરોમાં લેછે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઊજડ રહેત. નૈરૃત્ય કોણભણીથી આવી મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદ વરસેછે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટનો પૂર્વના ઘણાખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઈલાકામાં વરસાદ મોટો અને થોડો વરસછે, સપ્તેંબર માસમાં શરૂ થાયછે, અને ઈશાન કોણમાંથી આવેછે.

દેશી રાજયોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તી ૩,૧૧,૭૦,૬૩૧ માણસની છે. ગંજામ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉર્યા ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સૂધી તેલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સૂધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સૂધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ બલ્લારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ઈંગ્રેજે ફોર્ટ સેંત જયોર્જ બાંધ્યો તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઈલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યુંછે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે. મદ્રાસથી મુંબઈ સૂધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુંદાકલથી બલ્લારી સૂધી જાયછે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઈપુર સૂધી રેલવે જાયછે, અને તેની શાખાઓ ગેહ્સૂરથી બાંગલોર સૂધી અને કાંઠાપર નેગાપટ્ટણ સૂધી છે. રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, બૂન, ખાંડ, ડાંગર, અને ચામડાં એ ઈલાકામાંથી પરદેશ ખાતે ચઢેછે. મુખ્યત્વે કરીને બલ્લારીની આસપાસ રૂ પાકેછે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકેછે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશમાંથી બૂનદાણા આવેછે. વળી એ ઈલાકામાંથી સૂતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમૂલક ખાતે ચઢેછે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજાના અને જુદી જુદી જાતનું ઈમારતી લાકડું આવેછે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદરાવાદના નિઝામે ઈંગ્રેજ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બલ્લારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કર્નૂલના નવાબ પાસેથી કર્નૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મદુરા, તથા કોઈંબતુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્કાટના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા સને ૧૭૯૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઈંબતુર સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ મુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી, અને કોંજેવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુરાજ્ય વિજયનગર હતું. બલ્લારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરના તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવેછે.

(૩)મલબાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું.

આ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મેલ છે. એમના વીસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલાછે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મેલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે.

देशी राज्यो.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચિન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નૈરૃત્ય કોણમાં છે. મલબાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજાનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને *સાગુચોખા થાયછે, અને ઊંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેજાનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમા ઘાડાં જંગલો છે.

કોચિન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજાનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલબાર કાંઠાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વતમાંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહેછે. જમીનના સાંકડા ટેકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જુદાં પડેછે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણા મેલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલેછે.

મ્હૈસૂર અને કુર્ગપ્રાંતો.

સને ૧૭૯૯ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજાના વંશની પુનઃ સ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઈંગ્રેજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંનો લિંગાયતરાજા પોતાની રૈયતપર જૂલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો.

મ્હૈસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઈ ઈલાકાના ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલોછે; નૈરૃત્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચમાં આવેલોછે. બાકીની સ-

* સાગુ ચોખાને વાંશીઆ ચોખા પણ કહેછે-ગૂ૦ ત્રા૦.

રહુદ ઉપર મદ્રાસ ઈલાકો આવેલોછે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાએલોછે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રા નદીની પાસે હરિહર કસ્બો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી પુણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કસ્બો દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા દુર્ગ એટલે ડુંગરા વડે સર્વ ઠેકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલોછે. એ ડુંગરા કોઈ ઠેકાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલાછે ને કોઈ ઠેકાણે હારબંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીદુર્ગ છે. મ્હેસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાયછે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં બહુ કામ આવેછે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મ્હેસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાયછે. આગલા રાજાઓએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂનાં દેરાંનાં ખંડેરોને માટે મ્હેસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મ્હેસૂરની રાજધાની મ્હેસૂર શહેર છે. બાર મેલને છેટે શેરિંગાપટમ નામે હૈદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બાંધેલોછે. મ્હેસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહેછે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ પ્રાંતમાં નૈરૃત્ય અને ઈશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસેછે, અને સર્વ જાતની પેદાશ સારી થાયછે. પશ્ચિમ ઘાટપર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાડો ઊગેછે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાળિએર, તેજાનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢેછે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ ભૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાયછે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢેછે.

કુર્ગ—એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૧,૭૮,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે. બાકીના લોકો હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંત મ્હેસૂરની નૈરૃત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજૂએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજૂએ બહુ ઘાડું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી, સૂખડ, સાગ, તણવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. જે ઠેકાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાખ્યાંછે ત્યાં ભૂન પુષ્કળ થાયછે; અને નીચી ખીણોમાં ડાંગર પાકેછે. જંગલનાં ઝાડ ઊપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઈનાં બરૂ અને બીજા છોડ ઊગેછે. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયાછે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર, અને કાવેરી છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (૧) ઉત્તર સિરકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલબાર.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, રાજમંદ્રી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજેવરમ, અર્કાટ, વગેરે.

એ ઈલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો त्रावणकोर અને कोचिन છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે म्हैसूर, कुर्ग, हैदराबाद અને वराडનાં દેશી સંસ્થાનો છે. તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યુંછે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

हैदराबाद અને वराड.

हैदराबादनो હાકિમ નિઝામ કહેવાયછે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યોછે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના ઈલાકામાં લખાઈછે. એનાં મુખ્ય નગરો, हैदराबाद, औरंगाबाद, दौलताबाद, जालना, बेदर, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઈંગ્રજને એવી શરતે આપ્યો કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઈંગ્રેજી લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઈશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબઈ ઈલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સોલાપુર, અહમદનગર, નાશક, અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગોલગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મૂલકનું ક્ષેત્રફળ ૭૧,૭૭૧ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૯૮,૪૫,૫૯૪ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબઈ ઈલાકામાં નાશક પાસે ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહેછે. દક્ષિણમાંથી આવેલા મંજીરા નદી એને મળેછે. પેનગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. ભીમા નદી પણ રેંચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મૂશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકુંડાનાં ખંડેરો છે. તે આગળના ગોળકુંડાના રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કોતરી કાઢેલાં દહેરાંને માટે ઈલોરા પ્રખ્યાત છે. ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ, (દેવગઢ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ અને મંજીરા નદીપર બેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાયછે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર બેદરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યું છે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગૂલ છે તે તૈલંગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાયછે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં તલગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો બાંધેલાંછે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાયછે. વરધા નદીની પાસે ઈશાન કોણમાં કોયલા નીકળેછે. હૈદરાબાદથી ગલબરગાની નજીક સૂધી હાલમાં રેલવે બાંધીછે. એ સડક મુંબઈથી મદ્રાસ સૂધી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળેછે.

હૈદરાબાદના ઈંગ્રેજી રેસિડેંટના ઉપરીપણા નીચે એક ઈંગ્રેજી અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરેછે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૬,૭૨,૬૭૩ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મૂલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભણીના સાતપુડા પર્વત અને દક્ષિણના અજાંટા તથા બીજા પર્વતોની વચગાળે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલો એ પહોળો રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અજાંટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પૂર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પૂર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેળાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પૂરું પડેછે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને રૂ તથા બીજો પાક સારો થાયછે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાયછે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંગાઉં અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિચપુર, દક્ષિણે કરિંગા, અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું રૂ મુંબઈ આવેછે. ખેતીની નીપજ સિવાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં વુન જિલ્લામાં કોયલાની ખાણ છે.

મધ્યપ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઇંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો, તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકો, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૯ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મૈલ ભૂમિ ઈંગ્રેજસરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસેછે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોળી, અને બીજી ડુંગરામાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તીમાંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહેછે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોનો મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ઘણોખરો ભાગ એમાં આવેલોછે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની ફળદ્રૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલીછે. એ ખીણમાં *જબલપુર, નરસિંગપુર, હુશંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મૂલક છે. નેમારનો બાકીનો ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલોછે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ આરસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહેછે. એ શહેરમાં ફાંશીઆ ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યાછે ને તેઓ કને ઉદ્યમ કરાવેછે. ગૂ.ત્રા

છે. સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઇ ૧૦૦ મેલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકના ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાળઘાટ સૂધી પ્રસરેલાછે. અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાયછે. સાતપૂડાની બેઉ બાજૂએ શાખાઓ ઘણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમરી ડુંગરા અને નર્મદાની ભણી અને વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડુંગરા, મંડલા, બાલઘાટ, સ્કોની, કોહિન્દવાડા, તથા બૈતૂલ જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલાછે. બૈતૂલ પ્રાંતના ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહેછે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઇ ખાનદેશ સૂધી ગયેલાછે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડૂંગરી કિલ્લો છે તેને મુગલાઇ રાજ્યમાં 'દક્ષિણની ભાગોળ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુંબઇથી અલાહબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને ઓળંગેછે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વૈનગંગાની ખીણોથી થએલું નાગપુરનું મોટું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભંડારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલાછે. વર્ધા અને વૈનગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહેછે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલીમર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વૈન ગંગાનદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળેછે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનુ એકઠું થયેલું જળ થોડેક દૂર જઇ સિરોંચા સમીપ ગોદાવરીમાં ભળેછે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરોવડે એનાથી જુદો પડેલો છતીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને વિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યા છે. છતીસગઢ પ્રાંત મહા નદીની ખીણનો ભાગ છે, અને બસ્તરની વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળેછે. એ દક્ષિણ ભણીનો મૂલક વગડાઉ અને દેશી રાજાના તાબામાં છે. છતીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાક ફાંટાઓ એ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા ઇલાકાનો છોટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે, મહાનદી છતીસગઢ પ્રાંતમાં થઇને સંબલપુરમાં વહેછે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઇલાકાના ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પેસેછે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય બસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાંછે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલુંછે. મદ્રાસ ઇલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદાવરીના કાંઠાપર બસ્તરની દક્ષિણે સારી ભુમિનો સાંકડો કડકો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ ભણી પ્રથમ સાગર અને દમોહનો ઊંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો ઊંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છતીસગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઇલાકાની તથા નિઝામના રાજ્યની સરહદ ઉપર ગોદાવરી વહેછે ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતોના બીજા ઘણા ભાગોમાં જંગલ છે; એમાંનાં કોઇ કોઇ વનોમાં સાગ, શાલ, મહુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગેછે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયલા મૂલકમાં ઘણામૈલ સૂધી ભાગ્યે ઝાડ જોવામાં આવેછે.

સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાયછે. વિશેષે કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ધા નદીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાયછે. હિંગણઘાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલેછે તેપરથી એને હિંગણઘાટનું રૂ કહેછે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ઘઉં અને જુવાર પણ પાકેછે. સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર, છતીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છતીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાયછે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પણ થાયછે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અફીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાયછે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કોયલાની અને લોઢાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે. એક મુંબઈથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈને અલાહબાદ અને કલકત્તા સૂધી જાયછે, અને વરાડની સડક ભોસાવળથી છેક નાગપુર સૂધી જાયછે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઈંદોર સુધી બીજી સડક બંધાઈછે. એ પ્રાંતોનો ઘણોખરો વેપાર મુંબઈ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ઘી, ને તેલને બદલે મુંબઈથી મીઠું, ઈંગ્રેજી કાપડ, લોઢાનો સામાન, નાળિએર, વગેરે એ દેશમાં આવેછે. ખાંડ, તમાકુ, ઢોર અને ઘેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્થળે લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે, પરંતુ કંઈ વખાણવા જોગ કસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડારાનું ભરતકામ અને ધોતી જોડા વખણાયછે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સિતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે काम्पटी છે તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં सागर અને जबलपुर, પૂર્વમાં रायपुर (છતીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ बरानपुर નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જુદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમે ધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મૂકયા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાયછે અને નેમાર અને છતીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાયછે. નૈરૃત્ય કોણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસૂધી મરાઠી ભાષા બોલાયછે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તેલંગણનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલગૂ કે તેલંગી ભાષા બોલાયછે. છેલ્લે સંબલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઈશાન કોણમાં ઉર્યા ભાષા બોલાયછે. અસલના વખતમાં ગોંડ રાજાઓ મુગલ પાદશાહથી ઘણું કરીને સ્વતંત્ર હતા, અને સને ૧૭૩૭ માં રાઘોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠા આવ્યા ત્યાંસૂધી જીતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સારૂં હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે દેશ

પર નઠારો અમલ થયો અને પીંઢારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઈ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મરણ પછી બાકીનો મૂલક ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબઈ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડેછે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર ઓછો છે. વરસાદ મસ વરસેછે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાં પણ નૈરૃત્ય કોણમાંથી વરસેછે.

मध्यहिंद एजन्सि.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું राज्य, ને प्राचीन माळवानो घणोखरो भाग છે, અને બીજામાં બુંદેलखंडमांहिलां देशी राज्यो, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટી આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પટી મળેછે.

૧. ग्वालियर અને माळवा.

ગ્વાલિયરનું રાજ અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબઈ ઇલાકાની લગોલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે, અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલાછે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સૂધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં ચંબલ, સિંધુ, અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશમાં થઈ જમનાને મળેછે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ઘાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરના તાબાના પહાડો પ્રદેશોમાં પીંઢારા અને ભીલલોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તોપણ હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જુદી જુદી જાતિના રાજાઓના તાબામાં એ મૂલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેળભેળ થઈ ગયેલોછે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિઆ અને તેના મોકાસદારોને તાબે છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોકાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જાવડા, જબૂવા, અલીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જૂનું શહેર છે. એની પાસે લશ્કર નામે નવું શહેર વસ્યુંછે. ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઇંગ્રેજી શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઇંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઇંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મ્હૌ નામે ઇંગ્રેજી છાવણી છે તેમાં મું-

બઈ ઈલાકાના લશ્કરનો કેટલોક ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જણ નગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અફીણ થાયછે તેનો ઘણો ભાગ મુંબઈ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જુદીજુદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાકેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સૂધી રેલવે બાંધીછે, અને ઉત્તરે નીમચ સૂધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજી લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સૂધી બીજી સડક બંધાઈછે.

२. बुंदेलखंड અને રેવા.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજાઓનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અર્ચા અથવા તેહરી અને પન્ના, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પન્ના શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ બુંદેલખંડની પૂર્વેછે. તેની વચ્ચોવચ્ચ થઈને કૈમોર ડુંગરા જાયછે. એ ડુંગરા વિંધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ ડુંગરોની દક્ષિણે ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઊતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઈ વહેછે. બુંદેલખડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહબાદ સૂધીની રેલવે એમાં થઈને જાયછે. એ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજંટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટંટ એજંટો રહેછે.

रजपूत संस्थानो.

એ મોટો ચોરસ મૂલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર, અને ઇંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મેહેરવાડાના નાના ઇંગ્રેજી મૂલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

रजपूत संस्थानो.

१ मेवाड (અથવા ઉદેપુર).	३ जेपुर.
२ मारवाड (અથવા જોધપુર).	४ बुंदी.

५ विकानेर. ११ शिरोही.

६ कोटा. १२ डुंगरपुर.

७ किरोली. १३ वांसवाडा.

८ किशनगढ. १४ प्रतापगढ.

९ जसल्मेर. १५ झालावाड.

१० अलवड.

जाट संस्थान.

१६ भरतपुर. १७ धोळपुर.

मुसल्मानी संस्थान.

१८ टोंक.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૯,૭૫૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૨,૬૮,૩૯૨ છે. ગવર્નર જનરલનો એજંટ એ સર્વેપર દેખરેખ રાખેછે. તે શિરોહીમાં આબુ પર્વતપર રહેછે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માનેછે. હાલમાં એ પર્વતસૂધી રેલવે બંધાઈછે. મુંબઈ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સિની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરૃત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બે ભાગ કરેછે, ⅔ ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે, અને ⅓ ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જોધપુર) ના થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડેછે. મારવાડનો થોડોક ભાગ જસલમેર, વિકાનેર, અને શીકાવતીના સઘળા ભાગ સુદ્ધાં લૂણીની પશ્ચિમનો બધો પ્રદેશ વિશાળ રેતાળ અર્દ્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહેછે. એમાં કોઈ સ્થળે ખેતી થાયછે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાયછે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરૂં પડેછે. જ્યારે વરસાદ વરસેછે ત્યારે લોકો ઊંટવતી રેતીના ટેકરા ખેડેછે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રોપેછે; રણમાં ઘાસ મસ ઊગેછે તે ખાઈને પુષ્કળ ઢોર, ઊંટ ને મેઢાં ઊછરેછે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસેછે. પાળેલાં ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળેછે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાયછે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊપજેછે. મુંબઈ અને બીજે ઠેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવેછે. ભરતખંડમાં મારવાડનાં ઊંટ ઘણાંજ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઢણીઓ ઘણીજ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાયછે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા મારવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાયછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમના સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે; પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી શરૂ થઈ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડુંગરામાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણે ગૂજરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહેછે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ચંબલને મળેછે, અને ચંબલ જમનાને મળેછે. એ નદીઓથી ઘણે દૂર લોકો ઊંડા કૂવા ખોદી તેના પાણી

વડે અનાજ, રૂ, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણોખરો વરસાદ ઈશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈરૃત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરશ્યાથી મોટો દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાનાં ઘરબાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરનો દક્ષિણે નશીરાબાદની છાવણીમાં મુંબઈના લશ્કરનો કાંઈક ભાગ રહેછે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંભર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરજી (પોકરજી) નામે મોટું તીર્થ છે ને તેમાં બ્રહ્માનું દહેરૂં છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંભર સરોવરથી તે દિલ્લી સુધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સુધી ઈંગ્રેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધી છે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રસાળ છે. પરંતુ જેપુરમાં મૂલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી બીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું વગેરે મોકલવામાં આવેછે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો ઊનનો તથા સૂતરાઉ માલ બનાવેછે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ઘણાં વરસ લગી ઘસાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચઢાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં સારાં બનેછે. મારવાડમાં આરસ અને ઈમારતી પથરા જડેછે.

पंजाब प्रांत.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઉપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. સિંધુ નદીના ઉપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જેલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરા છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબનો રસાળ મુલક એ નદીઓથી બનેલોછે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફગાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની થડમાં

વહેછે. અટક ઉતરવાનો પાર છે તેની અને કળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કરાંચી સુધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જેલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સંગમ મિઠનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરસેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો लाहोर, अमृतसर, मुल्तान, जालंदर, अंबाला, फिरोजपुर, लुदीयाणा, काश्मीर, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયેલાછે તેમને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાંછે. સુલેમાન પર્વત અને સિંધુ વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામમ કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે. સિંધુ અને જેલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દોઆબ કહેછે. જેલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જેચ કે ચેજ દોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના દોઆબ કહેછે; રાવી અને બીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારી દોઆબ કહેછે; બીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જાલંધર દોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્થાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલોછે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જાલંધર દોઆબ સૌથી રસાળ છે, અને બારો દોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણ શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દોઆબના મધ્ય ભાગ ઘણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જે ભાગ ઈંગ્રજને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૭૭,૯૮૯ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૮૮,૫૦,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫.૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસેં વરસ પહેલાં થઇ ગયેલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જાલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઈંગ્રજી મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઊપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જે ભાગ ઈંગ્રેજને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલાછે:—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો, અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક-એ મૂલક સને૧૮૧૪-૧૬ ના ગૂરખાયુદ્ધ પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫—૪૬માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મૂલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેનો રસાળ જલંધર દોઆબ, અને કાંગડાનો પહાડી મૂલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મૂલકમાં લુદિઆણા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટાં શહેરોવાળો જૂનો સરહિંદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલોછે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણે અને પૂર્વે સરહિંદનો બાકીનો મૂલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ ભણીનો મૂલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફગાન લોકના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યાછે. એ મૂલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ચાલેછે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલેછે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાયછે. પંજાબમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાયછે; અને ચોમાસામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાદિક તેલવાળાં બીજ, શાકભાજી અને ગળી થાયછે. કાંગડાની ખીણોમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાયછે. એ મૂલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મડીઆ કંકર જેનો ચૂનો બનેછે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવેછે તે નીકળેછે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહદથી પેલીમેરના દેશોમાંથી આવેછે.

પંજાબની શાલો અને બીજાં ઊનનાં કાપડનો વણાટ વખણાયછે. સુતરનાં લુગડાં પણ બનેછે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ ઠીક થાયછે. સોના રૂપાની કારીગરી અને લોઢા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ ઠીક થાયછે. લખોટેલાં વાસણ, કોતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણું ફકરું થાયછે. પૂર્વ તાર્તરીના યારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજારો જાયછે. યારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આવેછે. લાસામાંથી ચીનાઈ ચા, અને સુંદર ઊન આવેછે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, લુદીઆણા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધીછે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયલોછે. દિલ્લીથી બીજી સડક જાયછે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળેછે. બીજી સડકો બંધાઈછે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળેછે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપૂત સંસ્થાન સૂધી બંધાઈછે.

देशी राज्यो.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬૫,૮૧૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૩૮,૬૧,૬૮૩ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય काश्मीर, भावलपुर, અને पटीआला છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઈંગ્રેજી મૂલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલાછે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કાડા પણ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જમુ કહેવાય છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહેછે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઈ લીધો ત્યારે ઇંગ્રેજે એ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે; હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલ અને બીજાં ઊનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટેલાં વાસણ, વગેરે પણ બનેછે.

બાવલપુર—એ બાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધ સુધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસુધી લાંબી ચીરવટી છે, પરંતુ નહેરોમાંથી પાણી આવેછે તેથી ખેતી સારી થાયછે.

પટીઆલા અને શીખ રાજ્યો-શીખનાં રાજ્યોમાં પટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાયછે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

જિંદ, નભા, કપુરથલા, ફરિદકોટ, અને કલ્શીઆ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. **પટીઆલા**, તથા **કપુરથલા** શિવાય બાકીનાં સંસ્થાનો **સતલજની** દક્ષિણે **સરહિંદમાં** છે.

નાનાં રાજ્યો-પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેળભેળ થઈ ગયેલાંછે.

એ દેશી રાજ્યો ઉપરાંત અફગાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાઉ અને ચોરટા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડેછે. હજારના ઉત્તર ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઈસ્માઈલખાન સુધી જે જાતો વસેછે તેમાંના ઘણાખરા પઠાણ કે પષતૂ ભાષા બોલનારા મુસલમાનો છે; દેરાઈસ્માઈલખાનની દક્ષિણે બલૂચી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે **પંજાબ** પ્રાંત તથા **રજપૂત** સંસ્થાનો છે; એમની તથા **પંજાબની** વચ્ચે **જમના** નદી વહેછે; અને પૂર્વે **બંગાળા** પ્રાંતમાં બહાર સુધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્દ્ધ ચંદ્રાકાર છે તેમાં આર્યોના દેશ આવેલોછે. એ અર્દ્ધ ચંદ્રાકારના પશ્ચિમ કાંટાની તથા **તિબેટની** વચ્ચે **હિમાલય** પર્વત છે, અને પૂર્વ કાંટો **નેપાળ** સુધી ગયેલોછે. દક્ષિણે છેક **મધ્ય પ્રાંતોના** **સાગર** જિલ્લાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે એના તાબાની ઝાંકડી ભૂમિ છે. બીજે કુકાણે વાયવ્ય પ્રાંતના બાજીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્યહિંદ એજન્સિ અને બંગાળા ઈલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈછે.

અયોધ્યા પ્રાંત સુધ્ધાં એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬,૧૦૪ ચોરસ મૈલ છે અને ૪,૪૧,૦૭,૮૬૯ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેશી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(१) हिमालयमां आवेलो प्रदेश, (२) जमना अने गंगानी उत्तरनो रसाळ प्रदेश, (३) जमनानी दक्षिणनो प्रदेश.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદપર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે: પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચાં ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઈ એટલે ભેજવાળી અને પથરાની ભૂમિવાળું ઘાડું જાંગલ છે. તિરાઈ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાયછે. ડુંગરામાં લોઢાની ખાણો છે; અને ખીણો તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તેમાં ચાના બાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાયછે તે આખી દુનિયામાં સર્વેથી સરસ ગણાયછે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ફળદ્રૂપ દોઆબ રોહિલખંડ (અથવા * રોહિલાનો મુલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળેછે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાળમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, બતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને બુંદેલખંડના પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠાપર મળેછે. બુંદેલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરેછે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળેછે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર दिल्ली, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, आग्रा અને काल्पी એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર इटावा અને अलाहबाद મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. रामगंगा, गोमती, गोगरा, વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળેછે. ગંગાના કાંઠાપર अनुप શહેર, फत्तेहगढ, कानपुर, अलाहबाद, मीरजापुर, काशी† અને गाजीपुर મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહેછે અને પછી કનોજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળેછે. ગોમતીનદી

* એ અફગાન લોકના વંશના છે.

† એનું બીજું નામ વાણારશી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

પણ ડૂંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળેછે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળેછે. જ્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાયછે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જેવડી દેખાયછે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆબમાં ઘણાં ઝીલો કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે. પરંતુ વિંધ્યા અને કેમોરની થડમાં ડુંગરા અને જંગલો આવેછે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોયછે ત્યાં ખેતી થાયછે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે આવેલો મૂલક છે તેમાં બેટવા નદી તથા ઝાંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદાનો મૂલક તથા મિરજાપોરની દક્ષિણના દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમા સોન નદી વહેછે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડુંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાયછે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાડો થોડાંજ ઊગેછે. પરંતુ દોઆબમાં મહુડાં થાય છે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગેછે. જ્યાં ડૂંગર નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાયછે, અને દક્ષિણે કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાયછે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, રૂ, ગળી, કસુંબો, ખાંડ, લાખ, અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢેછે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાબનો વણાટ માલ સારો થાયછે. હરકોઇ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીતળનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બનેછે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઇંગ્રેજી કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેજાના, અને ઇંગ્રેજી માલ એ પ્રાંતોમાં આવેછે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજીપુરથી દિલ્લી સૂધી એટલે ૫૩૪ મૈલ સૂધી બાંધીછે, અને દિલ્લી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઇ પંજાબ સૂધી એટલે ૧૨૩ મૈલ સૂધી બાંધીછે. મુંબઈથી જબલપોર સૂધીની રેલવે અલાહબાદ આગળ એની સાથે જોડાયછે. જોનપુરમાં થઇને કાશીથી અયોધ્યામાં ફૈજાબાદ સૂધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સૂધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને બરેલી સૂધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સૂધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સૂધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સૂધી નવી રેલવે બંધાઈછે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધીછે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કરતાં ટાઢ અને તડકો વિશેષ પડેછે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અકટોબરની શરૂઆત સૂધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવેછે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજીપુર, મિરજાપુર, જોનપુર, અને આઝિમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે ઇંગ્રેજને આપ્યો. નવાબનું

ઈંગ્રેજ રક્ષણ કરે તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, આઝિમપુરનો બાકીનો ભાગ, એટા સુધીનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધાં. દિલ્લીપ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિઆ પાસેથી સન ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સને ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા જાસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મૂલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારશીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આગ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ઇમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી ૭ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની अलाहाबाद (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિરજાપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે. ઉર્દૂ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઓ જોડે રાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દૂમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યો.

કાશીનો રાજા આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપુર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેસ (દુપટા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરામાં ગઢવાલમાં છે, અને રજપૂત રાજાના તાબામાં છે. રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

अयोध्या प्रांत. *

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા બીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણા મૈલ સૂધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલીછે. ગંગાને મળનારી रामगंगा, सई, गोमती, અને गोगरा નદીઓ તથા બીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતના અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલેછે. મોટામાં મોટી गोगरा ન-

---

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભેળી દીધોછે, અને મુખ્ય શહેર અલાહબાદ છે.

દી ગંગાની પેરે હિમાલયમાંથી નીકળેછે અને તેને મળનારી નદીઓ-માં સૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલુંછે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાયછે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ડુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છબછબાં પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની કોર ઉપર ઘણું કરીને સાલ, સીસમ, અને બીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલાંછે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહેછે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાંછે. આ પ્રદેશ અતિ રમાળ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાયછે; આંબા અને મહુડાંની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણાં છે. એ પ્રાંતની હવા પંજાબ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી અતિ ટાઢ અને તડકો પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજાં ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલો વગેરે તલી પદાર્થ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. એ પ્રાંતમાં ચોખા અને તમાકુ સારો થાયછે. થોડુંક રૂ, અફીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજો સામાન દરેક ઠેકાણે થોડો ઘણો બનેછે, તે સિવાય બીજો ઉમદો બનતો નથી. પહેલાં ફેજાબાદની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મડીઆ કંકર જડેછે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્લીના બાદશાહના વજીરનો અમલ હતો. એ વજીરે સને ૧૮૧૯ માં બાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઈંગ્રેજ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા બાદશાહકને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઈંગ્રેજે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મૂલકમાંથી કેટલોક ભાગ એ નવાબના વજીરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લુંટારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડુત લોકે અરજ કર્યાથી જે તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઈંગ્રેજે પદભ્રષ્ટ કર્યો. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિઆનું વર્ષાસન મળેછે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનૌ ગોમતીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર ફૈજાબાદ છે. ફૈજાબાદની પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલુંછે. આશરે ઈ. સ. પૂ૰ ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઈ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું

એવું કહેવાયછે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખંડેરો અયોધ્યા પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધમતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દુ બોલી બોલેછે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કર્યાછે–ઉત્તરે (१) फैजाबाद અને (२) सीतापुर તથા દક્ષિણે (३) लकनौ અને (४) रायबरेली.

बंगाळा इलाको.

એ પ્રાંત લેફટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતખંડના વિભાગોમાં એ ઈલાકો સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં शुद्ध बंगाळा, बहार, ओरिसा (ओढीआ), અને छोटा नागपुर છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિક્કીમ અને ઇંગ્રેજનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપૂરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે લુશે અને બીજી પહાડી જાતોનો મુલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાફ નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૩,૯૦૨ ચોરસ મૈલ અને ૬,૬૬,૯૧,૪૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઈલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઈશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજૂએ જમીન આવેલીછે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે), પૂર્વ કાચર, ટિપરા, અને ચિતાગૅાંગના ડુંગરા, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજું મોટું મેદાન રાજમહાલ ડુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિર્હૂત, પાટણા, ગયા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. ઓઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળ, અને મદ્રાસ ઈલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મૂલકને ઓઢીઆ કહેછે. છોટા નાગપુર એ બહાર અને ઓઢીઆની વચ્ચે પહાડી મૂલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—हिमालय નો થોડો ભાગ, राजमहाल, **છોટા ના-ગપુર** તથા **ઓઢીઆના** ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ-गंगा, गोगरा, सोन, गंडकी, कुशी, दामोदा, भागीरथी, हुगली, ब्रह्मपुत्र, सूरमा, महानदी, वैतरणी, ब्राह्मणी, વગેરે.

ગંગા——એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાઝીપૂર પાસે વહેછે. થોડેક છેટે ગયા પછી ઉતરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન, અને ફરી ઉતરે ગંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળે-છે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડયુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદો-ની અગ્નિકોણ તરફ વહેછે. તે ઠેકાણે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમા મળેછે.

બ્રહ્મપુત્ર—*એ નદ આસામના ગારો ડંગરાને ફરી વળી બંગાળામાં પેસેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદો આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેઠે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને ભેજવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સુરમા—એ નદી કાચર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહટ્ટની પશ્ચિમે વહેછે, અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક ફાંટાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના કહેછે. ઘણા મૈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકેછે.

ચિતાગાંગમાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરોમાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજૂએ દામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. છેક દક્ષિણમાં સુવર્ણરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં થઈને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિકિમના રાજાએ ઈંગ્રજને આપ્યો. એ ડુંગરોમાં સ્લેટ, લોઢું, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરોમાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શાહેરમાં તથા છોટા નાગ-પુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની

* તિબેટનું વર્ણન જુઓ.

પશ્ચિમે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાલો છે તેઓ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈરૃત્ય સૂધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને કોયલા તથા લોઢાના ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરોવર ઓઢીઆની નૈરૃત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાછર તળાવો ઘણાં છે. ચિલકા સરોવરને તીરે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવેછે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ઘણા ભાગમાં તાપ બહુ પડેછે અને વામાં ભેજ ઘણો રહેછે. કોઈ કોઈવાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા દુકાળ પડેછે, તોપણ ઘણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અક્ટોબર સૂધી અગ્નિકોણમાંથી વરસાદ વરસેછે. પાધર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ઘણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાકેછે. જુદા જુદી રૃતુઓમાં જુદી જુદા જાતનાં ધાન્ય પાકેછે, અને ભિન્ન ભિન્ન વાવેતર થાયછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ, ભાત, માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજાના અને બીજો મસાલો નાંખીને ખાયછે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઊગેછે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશો ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાયછે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઇ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મૂલકમાં વસનારા લોકનો એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જે ફળ થાયછે તે ત્યાં પણ થાયછે. ફણસ, કેળ, અને આંબાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કોરી ભૂમિમા પાન અને સોપારી થાયછે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિએરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અફીણ, અને સણ, એ વેપારની જણસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અફીણ પકવેછે. ગુણો બનાવવાના ટાટ, દોરડાં, વગેરે સણનાં થાયછે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઈંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. વળી ગાંજાના છોડ પણ ઉગાવેછે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએછે, અને બીજી કેફી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણેછે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારૂ પુષ્કળ ઉગાવેછે. ડુંગરોમાં રૂ પાકેછે તેટલું દેશમાં બસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઈંગ્રેજી કાપડ પુષ્કળ આવેછે. ગોળ, ખાંડ, વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવેછે. દક્ષિણે ખજૂરીઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે ઠેકાણે શેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠેકાણે તમાકુ પકવેછે, અને કેટલોક બ્રહ્મદેશ મોકલવામાં આવેછે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનો ચા ઊગેછે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગેછે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાયછે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બનેછે. વેપારની બીજી જણસોમાં સુરોખાર અને પાધર જગ્યામાં ઊગતી કસુંબી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગેછે. વણવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો ધંધો ચાલેછે. ગળી, સણ વગેરે બનેછેતે સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મૂર્શીદાબાદમાં રેશમીકાપડ અને હાથીદાંતનો સામાનઅને સોના રૂપાનો ઘાટ સારો બનેછે, અને ઢાકાનો મલમલ, કાપડ, અને સાજુવખણાયછે. વહાણ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતાગૉંગ (ચિત્તગામ)માં સારૂં થાયછે, અને મોંગીરમાં સૂતાર અને લુહાર કામ સારૂં થાયછે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલીછે. મુંબઈ અને અલાહાબાદનો મોટી સડક ગંગાના

કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલીમેર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તાસુધી જાયછે. વળી બીજી સડક પાટણાની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાયછે. ગોવલંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલીછે. એ સડક દાર્જિલિંગ સુધી વધારવાની છે. એ સર્વ રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે તેથી વેપાર ઠીક ચાલેછે.

બંગાળા ઈલાકાની રાજધાની कलकत्ता હુગલી નદીના કાંઠાપર છે. धाका, मूर्शिदाबाद, पाटणा, कटक, जगन्नाथ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસનો કેટલોક મૂલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધો. શુદ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મૂર્શીદાબાદ છે. એ અસલ બંગાળામાં નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલ્હીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઈંગ્રેજને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. ઓઢીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ ઓઢીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઈલાકામાં कलकत्ता, मतलाह्, चितागाँग (ચિત્તગામ) અને कटक એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઈલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૯૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાયછે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દૂ ચાલેછે. ઓઢીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની વસ્તી ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની ઓઢી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં ઓઢી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાયછે.

खंडीआं संस्थानो अने जातो.

ખંડીઆં સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસમૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બૌદ્ધ સંસ્થાન (એ પર રાજાનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવેછે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગોલગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણે કૂચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મૂલક આવેલોછે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના ડુંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા પ્રાક્ષી છે. ખંડીઆં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેલુંછે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સોંથલ જાત વસેછે. સોંથલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય અસલી છે અને પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે.

---

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૯૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

आसाम.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૪૧ ચોરસ મેલ છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મેલ ભૂમિ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે; તેપર હકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. બાકીનો દેશ ઇંગ્રેજ તાબાની પહાડી જાતોનો છે. આખા દેશની વસ્તી શુમારે ૪૮,૮૧,૪૨૬ માણસની છે (પહાડમાં વસનારી જાતોનું વસ્તી પત્રક કર્યું નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મૂલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપૂર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલોછે. તિબેટમાં થઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં થઈ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાટખૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખાશીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાચરમાં થઈને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ, અને બંગાળાના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાના મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પણ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કોયલા, લોઢું અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને બહુ માફક છે. વળી સારૂં રૂ, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગેછે. આસામની ભેંસો ઘણી વખાણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ, તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રબર વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મ્હેસૂરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહેછે. એવું કહેવાયછે કે દુનિયાના બીજા ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આચાના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

स्वतंत्र पहाडी राज्यो.

नेपाळ—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમ છે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો જેવાં કે अवरेस्ट કે गोरीशंकर, धवलगिरि, વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર खटमंडु છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં પણ વધારે કહેવાયછે. આ ઊંચા પર્વતોનો દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઇમારતી લાકડાં થાયછે, અને એની દક્ષિણે તિરાઇ એટલે ભેજવાળાં વન છે. તિરાઈનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઇંગ્રેજના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાયછે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે તેઓ અને આર્ય લોક સેળભેળ થઈ ગયાછે. એપર ગુરખા લોક રાજ્ય કરેછે. લોકો બૌધ્ધ ધર્મ પાળેછે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજા રહેછે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવેછે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉદ્યમી, શૂરા, અને શરીરે દૃઢ છે.

भूतान—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે બીજું પહાડી રાજ્ય भूतान છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે सिकिम છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌધ્ધ ધર્મ પાળેછે. લામા નામે બૌધ્ધ ધર્મગુરૂઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરવું પડેછે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવેછે. લોકો ઉદ્યોગી છે, પરંતુ રાજ કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરૂઓ તેમનાપર જુલમ કરેછે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર બ્રહ્મી એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસેછે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના બીજા ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવેછે. એમાંની ઉત્તરે ડફ્ળા અને આબોર, અને પૂર્વે કૂકી અને લુશૈ જાતો વિકરાળ છે, અને નજીક વસનારા સુધરેલા લોકોને લૂંટેછે. એ પહાડોમાં મણીપુરના રાજાના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

पोर्तुगीझ तथा फ्रेंच लोकनां संस्थानो.

પોર્તુગાલના રાજાના તાબાનાં दमण, गोवा, અને दीव સંસ્થાનો વિષે આગળ મુંબઈ ઈલાકામાં કહેલુંછે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર चंद्रनगर ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મેલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મુલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ્ય આગળ ૧.यानान, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. पोंदिशरी, તથા ૩. कारिकल, અને મલબાર કાંઠાપર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. माही છે. મુખ્ય શહેર पोंदिशरी છે.

प्रकरण ४ थुं.

यूरोपखंड.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્યસમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, મામોરાસમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કકેસસપર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિઆ જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટ્લાંટિક મહાસાગરે કરીને જુદો પડેલોછે.

यूरोपखंड मांहेला देशो.

१. ग्रेटब्रिटन અને आयर्लांद.	६. होलांद अथवा नेधर्लांद.
२. फ्रान्स.	७. जर्मनि.
३. स्पेन.	८. डेन्मार्क.
४. पोर्तुगाल.	९. स्वीदन અને नार्वे.
५. बेल्जियम.	१०. यूरोपी रुशिआ.

११. आस्त्रिआ અને हंगरि.
१२. स्वितूझर्लांद.
१३. इटालि.
१४. यूरोपी तुर्कस्तान.
१५. ग्रीस.

यूरोपखंड मांहला मुख्य समुद्रो.

१. श्वेतसमुद्र—રૂશિઆની ઉત્તરે છે.

२. बाल्टिकसमुद्र— સ્વીડનને જર્મનિ અને રૂશિઆથી જુદો પાડેછે.

३. उत्तरसमुद्र અથવા जर्मनसमुद्र ઇંગ્લાંદની અને જર્મનિ, ડેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

४. भूमध्यसमुद्र—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

५. आद्रिआटिक समुद्र—ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

६. आर्किपेलेगो—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

७. मार्मोरा समुद्र—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

८. काळो समुद्र—એ રૂશિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

९. आझोफ समुद्र—એ રૂશિઆની દક્ષિણે છે.

१०. आइरिश समुद्र તથા नार्थचानल અને संत ज्यार्जिस चानल એ ઇંગ્લાંદ અને આયર્લાંદની વચ્ચે છે.

११. इंग्लिश चानल એ ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલેછે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટંટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રૂશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળેછે; ગ્રેટ બ્રિટન, હોલાંદ, જર્મનિ, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા સ્વિતૂઝર્લાંદના લોકો પ્રોટેસ્ટંટ છે; અને બાકીના દેશો ઘણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆમાં રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવેછે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજા રાજ્ય કરેછે. સ્વિત્ઝર્લાંદમાં અને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જેમને પસંદ કરેછે તેઓ રાજ્ય ચલાવેછે.

૧. ग्रेट ब्रिटन અને आयर्लांद ઉપર વિક્ટોરિઆ રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદ એ બે દેશ છે.

---

(१) इंग्लांद.

ઇંગ્લાંદના બે વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંદ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંદમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—चिविअट पहाड એ ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની વચ્ચે છે. એ સિવાય કુંબર્લાંદમાં स्काफेल અને વેલ્સમાં स्नोडन વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—टेम्स ઇંગ્લાંદની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે **લંડન** શહેર છે. सवर्न એ બ્રિસ્ટલ ચાનલને મળેછે. मर्सी એ આઇરિશ સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે **લિવર્પૂલ** છે. વળી टाइन, ट्रेन्ट, हम्बर, आउस, डी, અને वाइ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—इर्वेन्टवाटर, अल्स्वाटर, અને विन्दर्मीर.

મુખ્ય દ્વીપો—मान, आंगल्सी, અને वाइट. વળી जर्सी, गर्नसी, आलूडर्नी અને सार्क એ ચાનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—लान्दूस एन्ड એ ઇંગ્લાંદનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને लिझर्द એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. स्टार्ट અને बीचीहेद એ ઇંગ્લાંદના દક્ષિણ કાંઠાપર અને स्पर्नहद તથા फ्लांबरोहेद એ ઇંગ્લાંદના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ સિવાય વેલ્સમાં આંગલ્સી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં होलिहेद, વગેરે બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—मनाइની સામુદ્રધુની એ કાર્નાર્વન અને આંગલ્સી બેટની વચ્ચે છે. दोवरની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ ચાનલને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—साल्वेफर्थ, मोरीकांथी, ब्रिस्टलचानल, कार्डी-गन, वाश, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શાહેરો—लंदन એ રાજધાનીનું શહેર **ટેમ્સ** નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. लिवर्पूल એ **मर्सी** નદી ઉપર મોટું બંદર છે. मान्चेस्टर એ સૂતર ને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

न्यूकास्टल **ટાઈન** નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે.

बर्मिंगहाम અને शफील्दમાં છરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિઆરો બને છે.

लीद्सમાં ઊનની જાણસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

नोटिंगहाममां દોર અને મોજાં સારાં વણાય છે.

ब्रिस्टल અને हल એ બે મોટાં બંદર છે.

ऑक्सफर्द અને केम्ब्रिज યુનિવર્સિટિઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

कान्टर्बरि અને यार्कમાં બે મોટા ધર્માધ્યક્ષો રહે છે.

पोर्ट्समथ અને प्लिमथ એ ઇંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે. એ સિવાય दोवर, ब्रैटन, सौथाम्पटन, वुल्वर्हाम्पटन, कार्लैल, संदर्लांद, ब्राद्फोर्द, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શાહેરો—कार्दिफ અને स्वान्सी એ બે મોટાં બંદરો છે, અને મર્થિર तिद्रविल એ મોટામાં મોટું શહેર છે. मिल्-फोर्दहेवन બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સઘળું ઇંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય સહી સલામત રહી શકે છે.

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રૂનું કાપડ, લો-ઢાનો સામાન, કાચ, યંત્રો, કાગળ, ઇત્યાદિ.

---

(૨) स्काट्लांद.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં बेन्नेविस **પર્વત** એ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ઘણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટ્વીદ, फोर्थ, टे, दी, स्पे, नेस, क्लैद, અને निथ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર लाकू लोमोन्द છે. એ સિવાય लाकू शिन, लाकू मारी, लाकू नेस, लाकू आवी, लाकू टे, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે आर्कनी અને शट्लांद, हेब्रिदीस કે पश्चिम द्वीप, વગેરે ઘણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—दनेटहेद એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને गालोवेनो मल એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. એ સિવાય બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય અખાતો—फोर्थ, टे, मारे, क्लैद, साल्वे, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શાહેરો—एदिंनूबरो એ રાજધાની. ग्लासगो એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એનૂજિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. आबर्दीन અને दंदीमां સણનું કાપડ બનેછે. ग्रीनाक અને लीथ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્દીન, એદિન્બરો, સેંત આંદ્રુસ, અને ગ્લાસ્ગોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. पर्थ અને पेस्ली માં ઘણા જાતનો માલ બનેછે. डंफ्रीझ, फाल्कर्क, स्टार्लिंग, વગેરે ઘણાંક મોટાં શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઇંગ્લાંદ પ્રમાણે.

---

(३) आयर्लांद.

એ મોટો દ્વીપ છે. अल्स्टर, लीन्स्टर, मन्स्टर, અને कोनोट એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલાછે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચામાં ઊંચા પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે मोर्न અને विक्लो પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—फोइल અને बान એ ઉત્તરે વહેછે. बाइन,

લિફી, અને સ્લેના એ આઈરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયર્લાંદમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—निआ, अर्न, मास्क, कारिब, री, दर्ग, किलार्नी, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે राथूलिन, પશ્ચિમે क्लेरबेट, आरान, અને वालेन्शिआ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—क्लीअर, એ આયર્લાંદની દક્ષિણે એક બેટમાં છે. मालिन हेद એ આયર્લાંદનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં फेरहेद, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—ડોનિગલ, स्लैगो, गालूवे, बेल्फास्ट, फोइल, ઇત્યાદિ, બીજા ઘણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની दाब्लन, લિફી નદી ઉપર છે. એની પાસે किंग्सटाउन બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટિ છે. बेल्फास्टमां સણનું કાપડ સારૂં બનેછે. वाटर्फोर्ड, कार्क, અને તેની પાસે क्वीन्सटाउन, શાનન નદી ઉપર लिमरिक, અને लंदनदरी એ મોટાં શહેર છે.

આયર્લાંદ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશા લીલોતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કોઈ કોઈવાર લીલો ટાપુ કહેછે.

---

૨. फ्रान्स.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—परीनीझ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. आल्प्स ફ્રાન્સને ઇતાલિ તથા સ્વિટ્ઝર્લાંદથી જુદો પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—सीन એ ઇંગ્લિશ ચાનલને મળેછે. લુઓર અને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળેછે. ન્હોન એ લેઓન્સ અખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—कार्सिका, हिरीझ, अशन्ट, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—लाहोग અને बाफ्लुर એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—बिस्केनो ઉપસાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. लैओन्स અખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—पारिस એ સીન નદી ઉપર છે. એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. रुएन, लाइल, टूलुस, અને બીજાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. शर्बर्ग અને ब्रेस्ट એ બે આટ્લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. नान्टूस એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે बोर्डो પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે, અને બીજા દેશમાં ઘણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર मार्सेल्स અને तुलोन નામે બે મોટાં બંદર છે. ફ્રાન્સમાં બીજે નંબરે મોટામાં મોટું નગર लैओन्स કરીને ન્હોન અને સોન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ફ્રાન્સના લોક ઘણા હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિયામાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ફ્રેંચ કે ફ્રાન્સિસ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઈત્યાદિ.

---

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્તુગાલ એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીસ ફ્રાન્સ અને **સ્પેન**ની વચ્ચે છે. **એ** સિવાય બીજા ઘણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને બીજી નદીઓ **આટ્લાંટિક** મહાસાગરને મળેછે. ઇબ્રો **ભૂમધ્ય** સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો-બલીઆરી ટાપુઓ (**માજોર્કા, મિનાર્કા, ઐવિઝા,** અને **પ્રામેંટેરા**) **ભૂ**મધ્ય સમુદ્રમાં છે. **આટ્**લાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની **સ્પેન** અને **આફ્રિકા**ની વચ્ચે છે, ને તે **આટ્**લાંટિક મહાસાગરને અને **ભૂ**મધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે. દક્ષિણે ટ્રફાલ્ગર. ક્રૂસ એ **સ્પેન**નું છેક પૂર્વબિંદુ અને ટરિફા એ **સ્પે**નનું અને **યૂરો**પનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે.

મુખ્ય શાહેરો— માદ્રિદ એ **માં**ઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટાલીડો એ **ટે**ગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકામાં એક યુનિવર્સિટિ છે. સારાગોસા એ **ઇ**બ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સીલોના, વાલેન્શિઆ, કેડિસ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ **જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્ર**-ધુની ઉપર ઘણો મોટો કિલ્લો છે તે **ઇં**ગ્રેજને તાબે છે.

સ્પેનના લોક આળસુ છે અને **યૂરો**પમાં તેમનો ઘણો ભાર-બોજ નથી. તેઓ **સ્પાનિશ** ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા, તલવારનાં પાનાં, ચામડાં, રેશમ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને બીજો મેવો. **સ્પેન**માં ખનિજો પુષ્કળ છે.

---

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ— ડૂરો અને ટેગસ એ બંને **આટ્લાંટિક** મહા-

સાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—आझोर्स, मदीरा, અને केपवर्द બેટ **આટ્લાંટિક** મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર--सेंटविन्सेंट એ દક્ષિણે; सांतामेरिया એ **પોર્તુગા**લનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. रोका એ **યૂરોપ**નું છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર--लिस्बोन એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉપર છે. ओपोर्टो એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે. कोइंब्रामां યુનિવર્સિટિ છે.

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. **સ્પેન**ના લોકો કરતાં **પોર્તુ**ગાલના લોક* વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ **પોર્તુ**ગીઝ ભાષા બોલેછે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ--દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજો મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

---

૯. बेल्जियम.

એ **ફ્રાન્સ**ની ઈશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ-- म्युस (અથવા **મઉસ**) અને શેલ્ટ એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો--ब्रसेल्स એ **સેન** નદીને કાંઠે કોર કે પ્રીત અને શેતરંજીના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. आन्टवर्प એ **શેલ્ટ** નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. मालीन्स (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. घेन्ट એ **લિસ** અને **શેલ્ટ** નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. लीएजमां લુહારકામ તથા ઘડિઆળો બનેછે. મુખ્ય બંદર ओस्तेन्द છે.

કોર, પ્રીત, અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

---

* એ લોકને કેટલાક ફીરંગી કહેછે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકને એશિયામાં ફીરંગી કહેછે. ગૂ. ક્રાં.

બેલ્જિયમમાં ખેતી સારી થાયછે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના બીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ફ્રેંચ અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

---

૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.

એ નાનું રાજ્ય બેલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજા બેલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનિની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ--મ્યુસ (અથવા મઉસ), ऱ्हाइन, અને શેલ્ટ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો--वालूकेरन, टेक्सल, અને બીજા ઘણાક ટાપુઓ દરિયાવડે જમીનથી જુદા પડેલાછે.

મુખ્ય નગરો--आमूस्टर्दाम એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. रोटर्दाम મ્યુસ (અથવા મઉસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્ય કોણમાં हेग નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે लेदन છે. लेदन, युट्रेकट, અને ग्रोनिंगन એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટિઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે બાંધકામ કર્યાછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

હોલાંદના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજીમાં તેમને ડચ કહેછે; તેઓ જર્મન ભાષાને કંઇક મળતી પોતાની જુદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે. તેઓ બાગબગીચા તથા ખેતીના કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને બેલ્જિયમના લોક બારીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષે

---

* કેટલાક કીસબમાં ઝીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકશી કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે. તેવાને બારીક હુનર કહેછે. મૂ. ક્રાં.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સારૂ વલંદા લોક વહાણો લઈ સમુદ્રમાં ફરેછે.

---

૭. जर्मनि.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ત્રિયા અને સ્વિત્ઝર્લાંદ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંદ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું બીજું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક બીજાં જોડે સામાન્ય હિતથી બંધાયલાંછે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજાને જર્મનિના બીજા રાજાઓએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યોછે.

જર્મનિમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

मोटां राज्य.	मुख्य शहेर.
प्रुशिआ.	बार्लिन.
साक्सनि.	ड्रेस्दन.
बावेरिआ.	म्युनिच.
वर्टेम्बर्ग.	स्टटगार्ट.

એ ચાર સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજા કહેવાયછે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં જીતી લીધાછે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલીછે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આલ્પ્સપર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—બિસ્ટુલા અને ઓદર એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. एल्ब, वीसर, અને ऱ्हाइन એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સમુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. મોટી दान्युब નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટેમબર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઈ આસ્ત્રિઆમાં જાયછે.

જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટો બેટ रूगेन બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શાહેરો—डानृटझिग, વિસ્ચુલા નદીના મુખ આગળ છે. એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. ब्रेस्ला, फ्रान्कफोर्ट, અને स्टेटिन ઓદર નદી ઉપર बर्लिन, સ્પ્રી નદીને કાંઠે જર્મનીની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટિ છે. ड्रेस्डन, સાક્સનિની રાજધાની છે; मागदीबर्ग એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે; हामबर्ग એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શાહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. आलटोना એલ્બ નદીને કાંઠે. ब्रेमेन વીસર નદીને કાંઠે સ્વતત્ર શાહેર છે. फ्रान्कफोर्ट મેઈન નદીને કાંઠે. स्ट्रास्बर्ग અને कोलोन ર્‌હાઈન નદી ઉપર. मेट्स મોઝેલ નદી ઉપર એ સિવાય लाइपझिक, સાલ નદીને કાંઠે हाल, गोटिंगन, અને म्युनिच (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શાહેરોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. कील; ल्युबेक એ સ્વતંત્ર શાહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે; स्ट्राल्सेन्द; અને कोनिग्सबर्ग એ ચારે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુષ્કળ નીકળેછે. લોકો ઉદ્યોગી, હુનર તથા લડાઈના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ માટે યૂરોપખંડમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે

મુખ્ય નિકાસ—સણ, ઊન, ઈમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢોર. પ્રુશિઆને કિનારે અમ્બર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુષ્કળ બનેછે, તેમાં વિશેષે કરીને સણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, યંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિંત્રો અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં યંત્રો.

૮. देन्मार्क.

देन्मार्क નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ફૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જતૂલાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો--झीलांद, फयुनेन, लालांद, ઈત્યાદિ. **આટ્લાંટિક** મહાસાગરમાં **ગ્રીનલાંદ**ની પૂર્વે ऐसलांद કરીને બેટ છે તેમાં हेकूला નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. **ઐસલાંદ**ની દક્ષિણે फेरो બેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ--सौन्द એ **સ્વીદન** અને **ઝીલાન્દ**ની વચ્ચે છે. ग्रेट बेल्ट એ **ઝીલાંદ** અને **ફ્યુનેન** બેટોની વચ્ચે છે. लिटल बेल्ट એ **ફ્યુનેન** અને **જર્મનિમાં** **સ્લેસ્વિગ**ની વચ્ચે છે. काटीगाट એ **જતૂલાંદ** અને **સ્વીદન**ની વચ્ચે છે. स्कागराक એ **જતૂલાંદ** અને **નાર્વે**ની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત--लिम्फयोर्द જતૂલાંદમાં છે.

મુખ્ય શાહેર--कोपन्हेगन, એ રાજધાની **ઝીલાંદ** બેટમાં છે. एलूसिनोर પણ **ઝીલાંદ**માં છે.

દેન લોક **સ્વીદ** અને **નાર્વે**ના રહેવાશીઓને મળતા છે, અને તેમની ભાષા **નાર્વે**ની અને **સ્વીદન**ની ભાષાને મળતી છે, તેમના પર રાજાનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ--ઢોર અને ધાન્ય.

---

૯. स्वीदन અને नार्वे.

સ્વીદન અને **નાર્વે**ને કોઈ કોઈ વાર स्कांदिनेविआ કહે છે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર **મહાસાગર**, પશ્ચિમે **આટ્લાંટિક** મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે **સ્કાગરાક**, **કાટીગાટ**, અને **સૌંદ**ની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે **બાલ્ટિક સમુદ્ર**, **બોથનિઆ** અખાત, અને **ફ્નિલાંદ** છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થએલુંછે.

स्वीदन.

એ દેશ **નાર્વે**ની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એના ત્રણ પ્રાંતો કરેલાછે.

મુખ્ય શાહેર--स्टाकहोम એ રાજધાની, **મીલર** સરોવર અને **બાલ્તિક** સમુદ્રના સંગમ ઉપર; **સ્ટાકહોમ**ની ઉત્તરે अप्सला; એમાં યુનિવર્સિટિ છે; गाटनबर्ग એ **સ્ટાકહોમ**થી ઊતરતું વેપારનું મથક છે; અને कार्लस्क्रोना એ **સ્વીદ** નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—वेनर, वेटर, અને मीलर.

મુખ્ય ટાપુઓ--गाथलांद અને ओलांद.

नार्वे.

એના છ પ્રાંત કરેલાછે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલાછે. ઉત્તર ભણીના ડુંગરોને कोलन પર્વત કહેછે, તે એની અને **સ્વીદન**ની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ--माजीरो અને लोफोदन સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થએલોછે.

સ્વીદનની પેઠે **નાર્વે**માં પણ ઘણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં **સ્વીદન**નાં સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો--नोर्दकिन એ યૂરોપ ખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. उत्तर ભૂશિર એ ઉત્તરે અને नेज़ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શાહેરો--क्रिस्तिआना એ રાજધાની છે. बर्गन એ વેપારનું સ્થળ છે. **નાર્વે**ની ઉત્તરે हामर्फेस्ट નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં બે માસ સૂધી સૂર્ય આથમતોજ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે તથા દેન લોકની પેઠે કુશળ વહાણવટી છે.

સ્વીડન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ--લોઢું, બૂનદાણા, રૂપું, ધાન્ય, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. **સ્વીડનની** લોઢાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

---

૧૦. યૂરોપી રશિઆ.

એની હદ્દે ઉત્તર **મહાસાગર** અને **નાર્વે**, પશ્ચિમે **બોથનિઆ** અખાત, **બાલ્ટિક** સમુદ્ર, **પ્રુશિઆ**, આસ્ટ્રિઆ અને **મોલ્ડેવિઆ**, દક્ષિણે **કાળો** સમુદ્ર અને **કાકેસસ** પર્વત, અને પૂર્વે **કાસ્પિઅન** સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, **યૂરલ** નદી અને **યૂરલ** પર્વતની પૂર્વે **એશિઆઈ** રૂશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. **કાકેસસ** પર્વતની દક્ષિણના રૂશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલુંછે. યૂરોપી રૂશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં **ફિન્લાંદ**, અને **પોલાંડ** નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું તે આવેલાંછે.

મુખ્ય પર્વત--કાકેસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—દ્વીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળેછે. વિશ્ચુલા (વિસ્ટુલા) એ રૂશિઆમાં ને પ્રુશિઆમાં વહી **બાલ્ટિક** સમુદ્રને મળેછે. નિપર એ **કાળા** સમુદ્રને મળેછે. ડોન એ **આઝોફ** સમુદ્રને મળેછે. વોલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ **કાસ્પિઅન** સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપ--સ્પિટ્સ્બર્ગન અને નોવાઝેમ્બ્લા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો--લાદોગા, ઓનોગા, ઇલ્મેન, ઈત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર **લાદોગા** છે; અને **કાસ્પિઅન** સમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યૂરોપી રૂશિઆ અને **એશિઆઈ** રૂશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલીછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કર્ટ્ચ એ **આઝોફ** સમુદ્ર અને **કાળા** સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—आर्केंजल અને ओनीगा નામે ઉપસાગર **શ્વેત** સમુદ્રમાં છે. बोथूनिआ, फिन्लांद, અને रैगा અખાતો **બાલ્‌ટિક** સમુદ્રમાં છે. पेरीकापઅખાત **ક્રિમીઆ** અને રૂશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શાહેરો—सेंतपीतर्सबर्ग, એ હાલની રાજધાની **નીવા** નદી ઉપર છે. એ શાહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન્ **પીતરે** વસાવ્યું. એની પાસે તથા **નીવા** નદી ઉપર क्रोन्स्टाट નામે મજબૂત કિલ્લો છે. વસ્તીમાં **સેં**તપીતર્સબર્ગથી ઊતરતું મોસ્કો શહેર **મો**સ્કવા નદી ઉપર છે. એ **રૂ**શિઆની જૂની રાજધાની છે. वार्सा એ **પો**લાંદની રાજધાની **વિ**શ્ચુલા નદી ઉપર છે. रैगा, એ **દ્વીના** નદીકાંઠે મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી **રૈ**ગા અખાતને મળેછે. आर्केंजल **દ્વીના** નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી **શ્વેત** સમુદ્રને મળેછે. आस्त्राखान, એ **વો**લ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી **કા**સ્પિ સમુદ્રને મળેછે. ओदेस्सा એ **કાળા** સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને सेबास्तपोल એ **ક્રિમીઆ** દ્વીપકલ્પને કાંઠે નોકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક **યૂ**રોપની બીજી પ્રજા જેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે **યૂ**રોપનાં અતિ બળવાન કે **મુ**ખ્ય રાજ્યોમાં ગણાયછે. એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદશાહને **ઝાર** કહેછે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સઘળું કામ ચાલેછે. **રૂશ** લોકની પુષ્કળ જાતો છે, તેમાંની **ઘ**ણીક **સ્લાવ** છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે **મુ**ગલ કે **તા**તાર લોક વસેછે. **રૂશ** રાજ્યમાં ઘણીક ભાષાઓ બોલાયછે, પરંતુ સાધારણ ભાષા **રૂશ** છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, બીંડી, ઇમારતી લાકડું, ચરબી, **તેલ**, ઊન, ચામડાં, સલોમચર્મ(રૂવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઈત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. **યૂ**રલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાયછે.

૧૧. आस्त्रिआ અને हंगरि.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલુંછે. તેનો અધિપતિ આસ્ત્રિઆનો મહારાજાધિરાજ અને હુંગરિનો મહારાજ કહેવાયછે. આસ્ત્રિઆની પૂર્વે હુંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિઆ અને જર્મનિ, પશ્ચિમે જર્મનિ, સ્વિટ્ઝર્લાંદ અને ઈતાલિ, દક્ષિણે ઈતાલિ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆ છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલાછે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના તાબાના બે પ્રાંતો આવેલાછે. હુંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલાછે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે आल्प्स પર્વત, અને હુંગરિની લગભગ બે બાજૂએ कार्पेथिअन પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—दान्युब એ જર્મનિમાંથી નીકળી આસ્ત્રિઆમાં જાયછે. इन्न, ड्रेव, थीस, सेव, ઈત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—बालेटनसी, न्यूर्मोंड्लरसी, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—विएना, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને प्रेस्बर्ग, ब्युडा (અથવા ઓફેન). અને पेस्थ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. पेस्थ એ હુંગરિની રાજધાની છે. प्रग એ બોહીમિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે. इन्स्ब्रन એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. त्रिएस्त એ આદ્રિઆટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. देब्रेक्झिन એ હુંગરિમાં હુનરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હુંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ત્રિયા અને હુંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈરૂત્ય કોણમાં ઈતાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, શણ, ધાતુ, આલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિઆર, યંત્રો, વગેરે.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

---

૧૨. સ્વિતૂઝર્લાંદ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે **જર્મનિ** અને **આસ્ત્રિઆ**, દક્ષિણે **ઇતાલિ** અને પશ્ચિમે **ફ્રાન્સ** છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલાછે.

યૂરોપના સઘળા દેશોકરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં **આલ્પ્સ** પર્વતની ઘણુ મોટી હાર છે. **આલ્પ્સ** પર્વતનું મોંબ્લાં નામે ઉચામાં ઉંચું શિખર **ફ્રાન્સ**માં છે. ત્યાં **ફ્રાન્સ**, **સ્વિતૂઝર્લાંદ**, અને **ઇતાલિ**ની સરહદો મળેછે.

મુખ્ય નદીઓ—ર્‌હાઇન અને ર્‌હોન. પરંતુ યૂરોપ ખંડમાં **સ્વિતૂઝર્લાંદ** મોટો જળક્ષેપ પ્રદેશ છે, અને ર્‌હાઇન તથા ર્‌હોન સિવાય **સ્વિસ આલ્પ્સ**નું બરફ ઓગળવાથી દાન્યુબ અને પો નદીઓને પાણી મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈને ર્‌હાઈન નદી વહેછે; જિનીવા, એની પાસે થઈને ર્‌હોન નદી વહેછે. એ સિવાય બીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શાહેરો—જિનીવા એ ર્‌હોન નદી ઉપર છે. અહિં એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળે છે. એ શહેરમાં ઘડિઆળ અને ઘરેણાં સારાં બનેછે. બેસલ (**બાસ્લી** અથવા **બાલ**) એ ર્‌હાઈન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ **આર** નદી ઉપર રાજધાની છે. ઝુરિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ઘણાખરા **સ્વિસ** લોક **જર્મન** કુળના છે, પરંતુ ઘણાક **ફ્રેંચ** અને કેટલાક **ઇતાલિઅન** છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાયછે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ઘડિઆળ, અલંકાર, ભરતકામ, ઢોર, ઈમારતી લાકડું, ઈત્યાદિ.

---

૧૩. इतालि.

ઇતાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આસ્ત્રિઆ અને સ્વિત્ઝર્લાંડથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આસ્ત્રિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે आल्प्स; आर्पानैन्स, એ ઇતાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલા છે. નેપલ્સની પાસે विसुवियस અને સિસિલિમાં एट्ना એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—पो અને आदिज, એ બંને આદ્રિઆતિક સમુદ્રને મળે છે. आर्नो અને तैबर એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો— सिसिलि, એ બેટ ઇતાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકારે છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. सार्दिनिआ, एल्बा, ઈત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે माल्ता અને गोझो ઇંગ્રેજના તાબામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—गार्दा, कोमो, અને माजिओरी. એ સિવાય બીજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—स्पार्तिवेन्तो, ઇતાલિની દક્ષિણે; पास्सारो, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ओत्रान्तो ઇતાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. मेसिनानी સામુદ્રધુની ઇતાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. बोनिफेशिओनी સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—वेनिस અખાત, तारन्तो અખાત, અને जीनोआ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—रोम, એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વસ્યું. રોમન કાથલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઇતાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. બીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબાર્ડિ પ્રાંતની રાજધાની છે. પાલર્મો એ સિસિલિ બેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે, ટ્યુરિન એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ, આર્નો નદી ઉપર તસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગહોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાદુઆમાં યુનિવર્સિટિ છે. બોલોના; પાર્મા; મેસિના, સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; બ્રિન્દિસિ એ બંદર છે; ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઇતાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ, અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિઆર, પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈત્યાદિ છે.

---

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ, તથા રૂશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ત્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ; અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મોરા સમુદ્ર, અને કાળોસમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ કરનાર મુસલમાન રાજાને સુલતાન કહેછે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાંછે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈરૂત્ય કોણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતીનીગ્રો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે તેઓમાં મુખ્ય કાર્પેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હુંગરિને જુદા પાડેછે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

---

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રૂશિઆએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડયુંછે. એના કેટલાક પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયાછે. પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ભંગાણ પડયુંછે એ બીના નિશાળીઆને જણાવવી.

પહાડ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલાછે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે, તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સૂધી ગયેલી-છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ નદી આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ-માં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી **કાળા સમુદ્રને** મળેછે. સેવ અને પ્રૂથ એ બે દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્રીત (અથવા કાંદિઆ) અને લેમૂનોસ. એ સિવાય બીજા નાના નાના બેટ ઘણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—દાર્દનલ્સ (અથવા હેલેસ્પોંટ) એ **આર્કિપેલેગો** અને **મારમોરા** સમુદ્રને જોડેછે; અને બાસ્ફરસ **મારમોરા** સમુદ્ર અને **કાળા** સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકિ. વળી બીજા નાના નાના અખાતો ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્તાન્તિનોપલ કે ઇસ્તંબૂલ એ રાજધાની ઈ. સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્તન્તેન પાદશાહે બાસ્ફરસની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. આદ્રિઆનોપલ, એ વેપારનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ત એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; બેલ્ગ્રેદ એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સોલોનિકિ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલ્લિપોલિ એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરુત્સાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

---

૧૯. ग्रीस.

એ **તુર્કસ્તાન**ની દક્ષિણે છે. **ગ્રીસ** અને **તુર્કસ્તાન** મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે **ભૂમધ્ય સમુદ્ર** અને પૂર્વે **આર્કિપેલેગો** છે. એના ત્રણ ભાગ છે, उत्तर ग्रीस, मोरिआ द्वीपकल्प, અને દ્વીપો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત पार्नासस છે.

મુખ્ય દ્વીપો-आयोनियन બેટનો સમૂહ એ **ગ્રીસ** અને **તુર્કસ્તાન**ની પશ્ચિમે છે. नीग्रोपोंट અને सैक्रेदीस **ગ્રીસ**ની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર-मातापान **મોરીઆ**ની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ--कॉरिंथની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર **ગ્રીસ** અને **મોરીઆ**ને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો-पत्रास તથા लीपांतो (कॉरिंथ) એ બંને ઉત્તર **ગ્રીસ** અને **મોરીઆ**ની વચ્ચે છે. इजिना એ **આથેન્સ** અને **મોરીઆ**ની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો-आथेन्स એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. कोरिंथ, એ **કોરિંથ**ની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; नोप्लिआ, એ બંદર છે. स्पार्ता, कोर्फु, ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીક લોક નિર્ધન છે, અને તેમનાપર ઘણા કાળ થયાં નઠારો અમલ ચાલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે અને તેઓ સારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઈત્યાદિ.

प्रकरण ५ मुं.

आफ्रिकाखंड.

આફ્રિકાખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ **એશિઆ** જોડે **સુવેજ**ની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે **આફ્રિકા**ની અને **યૂરોપ**ની વચ્ચે **ભૂમધ્ય સમુદ્ર** છે; **આફ્રિકા**ની પશ્ચિમ સીમાએ **આટ્લાન્તિક મહાસાગર** છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર **હિંદી મહાસા-**

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સીરિઆ) આવેલાંછે. વર્ણનને અર્થ આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાયઃ—

૧. उत्तर आफ्रिका. २. पश्चिम आफ्रिका. ३. दक्षिण आफ्रिका. ४. पूर्व आफ्रिका. ५. मध्य आफ्रिका. ६. द्वीपो.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળેછે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસેછે. સીધી લોક કાળા છે અને તેમના હોઠ જાડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને ઊન જેવા છે. એ સીધી લોકમાંની ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહેછે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા અરબ આવી રહ્યાછે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) मिसर (ईजिप्त) અને તેના પાડોશમાં (२) आबिसिनिया એટલે हबशी देश અને (३) बार्बरी સંસ્થાનો છે.

---

(१) मिसर.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલસમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સીરિઆને મિસર સ્પર્શ કરેછે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેનો લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસાળ ટાપુઓ છે, તેઓમાં જળ હોયછે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, नीचलुं मिसर, मध्य मिसर, અને उपलुं मिसर. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે न्युबिया, कार्दोफान, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્દોકોરો સૂધી ગયેલાછે.

મુખ્ય શહેરો—નીલ નદીને આરે આવેલુ कायरो (केरो) શહેર મસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે आलेकूजान्द्रिआ

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિકંદર શાહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે પોર્ત સઇદ (સૈયદ બંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામ છે. ન્યુબિયાનું મુખ્ય નગર ખાર્તુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ, રૂ, ઇત્યાદિ પરદેશ ચઢેછે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, ચામડાં, શહામૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણજારા લાવેછે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજ નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવજા કરી શકેછે; વળી આલેકઝાંદ્રિયા બંદરે માલ ઊતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઇ જવાયછે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાયછે. વિક્ટોરિઆન્યાંજા અને આલ્બર્તન્યાંજા નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાંછે તેમાંથી એ નદી વહેછે. ઘણે દૂર સૂધી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અતબારી નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યૂબિયામાં થાયછે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે. એમાંના એક મુખને કિનારે રોસેતા અને બીજાને કાંઠે દામિયત્તા કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એટલે શુદ્ધમિસરમાં બહુ સારો પાક થાયછે. એ ભાગમાં વરસાદ કવચિતજ વરસેછે, પરંતુ નીલ નદીમાં દરવર્ષે મોટું પૂર આવેછે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પૂરનું પાણી ફરી વળેછે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભણી ભારે વરસાદ થાયછે તેથી એ રેલ આવેછે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળના સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સબંધી ઘણા ફેરફાર થઈ ગયાછે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાયછે, ને તે ઇસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા અરબી બોલી બોલેછે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાયછે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિશ્ર ઓલાદના છે. ન્યૂબિયાની † દક્ષિણમાં તથા કાર્દોફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાયછે. એમાંના ઘણા સીધીને ગુલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલાછે.

---

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડેછે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડયાં.

† ન્યૂબિયાના મૂળ વતનીઓ ઈતિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જાતના હતા.

(૨) आबिसिनिआ के हबशी देश.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજા દાવો કરેછે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલીનીલ તથા અત્બારા નદીઓનાં મૂળ હબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજાના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયેલોછે, ને એ રાજાઓ ઘણુંકરીને એક એક જોડે વઢવાડ કરવામાં રોકાયલા હોયછે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ સમુદ્રને તીરે મસૂવા બંદર એ નામીચાં શહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. મગ્દલા કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઇંગ્રેજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહેછે કે ઊન, કપાસ, અને બીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગેછે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, યાહુદી, અરબ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈછે. ઘણાખરા લોક આમ્હારી બોલી બોલેછે, અને અધમ થયેલા રૂપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળેછે.

(૩) बार्बरी संस्थानो.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્તિક મહાસાગર સૂધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—

त्रिपोलि, तूनिस, आल्जीरिया, અને मारोको.

બાર્કાસહિત त्रिपोलि અને ફેઝાન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હાકેમના તાબામાં છે તેને બે કહેછે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીચે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ त्रिपोलि છે.

तूनिसनो અધિપતિ પણ બે કહેવાયછે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું

મોટું તૂનિસ શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્થેજનું બંદર છે.

અલ્જીરિયા ફ્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીર્સ છે. કાન્સ્તન્તૈન કરીને બીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મારોકોના રાજાને સુલતાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ મારોકો છે. ફજ નામે મોટા શહેરમાં ચોપડીઓનાં પૂઠાં વગેરે સારૂ સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને **મારોકોચર્મ** કહેછે. જિબ્રાલ્તરની સામુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની સામે છે. **તે**તુવાન બંદર તથા **સ્**યુતાગઢ **સ્પે**ન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર **બાર્બ**રી સંસ્થાનોનો મૂલક દક્ષિણે મોટા રણમાં સૂએ-લોછે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અત્લસ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાબેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—બોન અને સ્પાર્તેલ.

અત્લસ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાકેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ ઉગેછે. **બાર્બ**રી સંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ ઘણ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, ત્રાંબું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાશી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

२. पश्चिम आफ्रिका.

બાર્બરી સંસ્થાનની દક્ષિણે **મોટું રણ** છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

(१) सेनिगांबिया. (२) उपलोगिनी. (३) नीचलोगिनी. (४) हातंतात भूमि.

(૧) એ ચાર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિઓગ્રાન્દ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળેછે.

સેનિગાંબિયામાં વર્દ ભૂશિર (કેપ વર્દ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્દ્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાગલૂઈ કહેછે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇંગ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાથર્સ્ત છે. રિઓગ્રાંદ નદી ઉપર પોર્તુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિએરા લિઓન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રીતૌન કહેછે. ગુલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગુલામોની અહીં વસ્તી કરીછે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સૂધીની પટીને ઉપલો ગિની દેશ કહેછે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખાત છે. ઉત્તરમાં ઉપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલાછે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઉપલા ગિનીમાં મોટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે નૈજર કહેછે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવેછે.

મુખ્ય અખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે બેનિનનો અખાત છે ને બીજે પડખે બિઆફ્રાનો અખાત છે; ત્રીજો ગિનીનો અખાત છે.

ઉપલા ગિનીનો જેટલો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલો છે, તેની પેલીમેરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાણથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની અગ્નિકોણમાં કામેરન પહાડનો આરંભ થાયછે, ને ત્યાંથી ડુંગરાળો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો—લિબારિયા પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મનરોવિયા છે. છૂટેલા ગુલામોને વસવાને સારૂ અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગુલામનો વેપાર અટકાવવાને કાજે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં બેસાડ્યાંછે. એમાંના એકને કેપ કોસ્ત કા લ કહેછે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથી ંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગુલામ આરો એમ વેપારની જણસો પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં બે પ્રસિદ્ધ છે. એક આશાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; બીજું દાહોમી. ઘણાખરા દેશી રાજાઓ જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવદ્વૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીગ્રો ભૂશિર તલક છે. એના પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મુલકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૌલ દીલોઆન્દા તથા બેંગુવીલા. એ કિનારો ગુલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નઠારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઈમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગૂંદર, લાખ, કાચબાની ઢાલ, ચોખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાત દેશ—નીચલા ગિનીથી આરેંજ નદી સૂધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસે-છે, તેઓમાં હાટેનટાટ સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને મળતી બીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

३. दक्षिण आफ्रिका.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેંજ નદી તથા તેને મળ-નારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઈછે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:–

देश.	राजधानी.
(१) केप कालोनी (केपसंस्थान.)	केपतौन.
(२) काफरारिया.	बतरवर्थ.
(३) नाताल.	पीतर्मारित्सबर्ग.
(४) जूलुदेश.	....
(५) आरेंज नदीनुं स्वतत्रं राज्य.	ब्लोमफोंतीन.
(६) त्रांसवालनुं प्रजासत्ताक संस्थान.	प्रितोरिआ.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સં-સ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરે-છે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલુ દેશ છે; એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેંજ નદી ઉપરના સ્વ-તંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વ-સેલા વલંદાના વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શહેરો–રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજાં નગરોમાં મુખ્ય ग्रेह्म નગર, અને इलिजाबेथ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને दर्बान (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—केप गुद होप ઈ. સ. ૧૪૯૩ માં બાર્થોલોમ્યુ દિઆઝે શોધી કહાડી; आग्वल्हास ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત तेबल, फाल्स, अलगोआ, तथा दीलागोआ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, બૂનદાણા, શાહમૃગનાં પીંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ. **નાતાલ**માંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. **નાતાલ** તથા **વલંદા**નાં બંને સંસ્થાનોમાં સોનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણાં માલૂમ પડ્યાંછે.

૪. पूर्व आफ्रिका.

દક્ષિણમાં **ત્રાંસવાલ** સંસ્થાન અને **જૂલુ** દેશથી ઉત્તરમાં **એદન** અખાત સૂધી पूर्व आफ्रिकानो વિસ્તાર છે.

पूर्व आफ्रिकाना देश.

देशोनां नाम.	राजधानी.
सोफाला.	सोफाला.
मोजांबीक.	मोजांबीक.
जांजीबार	जांजीबार.
सोमाली देश.	......
गाला देश.	.....

એ દેશોમાંના **સોફાલા** અને **મોજામ્બીક** પોર્તુગાલને તાબે છે; **જાંજીબાર**માં મુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત **જાંજીબાર**માં मोम्बास નગર અને **સોમાલી**માં बर्बरा બંદર, તથા **એદન**ના અખાતને કિનારે **ગાલા** દેશમાં जैला બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં **ગ્વાર્દાફુવી** ભૂશિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુડ હોપ સૂધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી ઊંચો किलीमानजारो નામે છે. **જાંજીબાર** અને મોટાં સરોવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—मोजाम्बीक નામે છે તે **મોજામ્બીક** પ્રાંત અને મોટા **માદાગાસ્કર** બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—जाम्बेजी, એ **મોજામ્બીક**ની સામુદ્રધુનીને મળેછે.

મુખ્ય ભૂશિર—ग्वार्दाफुवी, એ **આફ્રિકા**નું અતિ પૂર્વ બિંદુ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીવો છે. કામોરૂ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્બો એ ફ્રાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલુઇ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; સોકોત્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચઢે છે. એમાં ગુલામોનો વેપાર બહોળો ચાલે છે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું **જાંઝીબારના સુલતાને** ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યું છે. **મોરિસ** બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ઘણા વસે છે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય **આફ્રિકાના સીધી** લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હબશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૯. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ઘણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાયઃ—

(૧) સહરા કે મોટું રણ.
(૨) સૂદાન કે સીધી દેશ.
(૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ.

(૧) **સહરા કે મોટું રણ બાર્બરી** સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાય છે, ને પૂર્વમાં **મિસરથી** તે પશ્ચિમમાં **આટલાંતિક** સુધી ફેલાયલું છે. એ **સહરામાં** ઘણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણદ્વીપો છે. **બાર્બરી** અને **સુદાનની** વચ્ચે ઉંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજારાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગે છે. એમાંના **ફજાન** નામે એક ટાપુ વિષે **ત્રિપોલીના** વર્ણનમાં કહ્યું છે. રણમાં વસનારા લોક અને **બાર્બરીના** લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે **મુસલમાન** છે.

(૨) **સૂદાન કે સીધી દેશ સહરાની** દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે **સેની**-

ગામ્બિઆથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સૂધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઉપલો ગિનીદેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો અજાણ્યલો મૂલક છે. સુદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંના જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—સેગો, तिम्बक्तू, અને बोआस એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; साकातु; શાદ (ચાડ) સરોવરને તીરે कौका; કાર્દોફાનને લગતો દારફૂર પ્રાંત છે તેમાં कोबे શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાયછે.

મુખ્ય નદી—નૈजर છે. એનાં બીજાં નામ जालिबा ને क्वारा છે. કોંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઉપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળેછે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી शादा નદી છે.

મુખ્ય સરોવરનું નામ चाड છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવેછે.

મુખ્ય પર્વત—कोंग પર્વત એ સુદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઉપલા ગિનીથી જુદો પાડેછે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળના થડમાં आलांतिका પહાડ છે.

સીધી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યાછે.

(૩) **મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ**—સુદાનની દક્ષિણે અજાણ્યું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જાંજીબારની વચ્ચેના મૂલકમાં ઘણાં વિશાળ સરોવરો કપતાન સ્પીકને જડયાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન્ય તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળેછે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં विक्टोरिआ न्यांजा તથા आल्बर्त न्यांजा; દક્ષિણમાં तांगानैका. મોટી કે ધોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્ટોરિઆન્યાંજામાંથી થાયછે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્તન્યાંજામાં દાખલ થઈ બીજી મેર નીકળેછે; ને ગોંદોકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરેછે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોહોરવાને જાંગી-બારથી અરબ વેપારિયો ત્યાં જાયછે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ—એમાં ઘૂરશીને દાક્તર લિવિંગ્સ્તને હાલ માંહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેંજ નદી લગી છે; પૂર્વે મોઝામ્બીક, સોફાલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્તુગાલનાં થાણાં અને હાતન્તાત દેશ સૂધી.

એમાં જાંબેજી નદી છે, તે ઘણે દૂર સૂધીવહેતી જઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં જાયછે અને હિન્દીમહાસાગરને મળેછે. જામ્બેજીને મળનારી સર્વેથી મોટી નદી ચોબ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી જામ્બેજીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ બેચુઆના લોક છે ને તેઓ કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કાલોબેંગ; ઉત્તરમાં લિન્યાંતી.

૬ આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ (પૂર્વ આફ્રિકાનું વર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આજોરેજ, મદીરા, કનેરી, અને કેપદીવર્દ દ્વીપો છે (સ્પેન અને પોર્તુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાન્દોપો તથા અનાબોન સ્પેનને હવાલે છે. પ્રિન્સટાપુ તથા સેંતટામસ પોર્તુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આત્લાંતિકમાં આસેન્શન તથા સેંતહેલીના ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અમેરિકા ખંડ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયા ખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કરાય-उत्तर अमेरिका અને दक्षिण अमेरिका. પાનામાની સંયોગીભૂમિથી એ બે સંધાયલા છે.

उत्तर अमेरिका.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની સંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અખાત, તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

उत्तर अमेरिकाना देशो.

(१) कानदा इलाको.

(२) यूनैटेड स्टेटूस (જોડાયલાં સંસ્થાનો.)

(३) मेक्सिको.

(४) मध्य अमेरिका. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યું છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટી છે.

મુખ્ય પર્વત--राकी પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલો છે.

ઘણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું બ્યાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે कारिबियन સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે*અમેરિકામાં ઇન્દિઅન લોક વસતા; પણ ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યૂરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામી છે. કાનદામાં અને યૂનૈતેદ સ્તૈત્સમાં વસેલા

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડે છે.

યૂરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને **પ્રા**ટેસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને **અ**મેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઈ વસેલા લોક ઘણું કરીને **સ્પે**નકે **પોર્તુ**ગાલની બોલી બોલેછે (**બ્રા**ઝિલમાં **પોર્તુ**ગાલની ને બાકીના ભાગમાં **સ્પે**નની), અને **રો**મન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને **બ્રા**ઝિલમાં **પોર્તુ**ગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં **સ્પે**નથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. **અ**મેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે.

(१) कानदा इलाको.

વાયવ્ય કોણનો મૂલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ **યૂ**નૈતેદ **સ્તે**ત્સને વેચાતો દીધોછે; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર **અ**મેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે.—आन्तारिओ, क्विबेक[2], नोवास्कोशिआ, न्यूब्रन्स्विक, मानितोबा, ब्रिटिश कोलम्बिया, અને प्रिन्सएद्वर्द बेट. આ સાત પ્રાંત અને બીજા બે મહાલ (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની **રાણી**એ ઠરાવેલા **ગવર્નર જ**નરલના હાથ નીચે છે. ओतावा શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત – राकी પર્વત ઉત્તર **મ**હાસાગરથી માંડીને **યૂ**નૈતેદ **સ્તે**ત્સની સરહદ સૂધી **કા**નદા ઈલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—सेंतलारेन्स **આ**ત્લાન્તિકને મળેછે; माकेन्जी ઉત્તર **મ**હાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—सुपीरीआर, हुरोन, एरी, અને आंतारिओ. એ છેલ્લું **કા**નદા અને **યૂ**નૈતદ **સ્તે**ત્સની વચ્ચે છે. બીજાં મોટાં સરોવરો–विनिपेग, ग्रेतस्लेव, ग्रेतबेर, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને **અખાત**–बाफिन ઉપસાગર **ગ્રી**નૂલાંદની પશ્ચિમે છે; हद्सन ઉપસાગર **કા**નદા ઈલાકાની ઉત્તરે છે; **फन्दी**

1 એનું જૂનું નામ ઉપલો કાનદા.

2 એને પહેલાં નીચલો કાનદા કહેતા.

ઉપસાગર, **ન્યૂબ્રન્સ્વિક** તથા **નોવાસ્કોશિઆ**ની વચ્ચે છે. સેન્તલારેન્સ અખાત, **કાનદા** ઈલાકાની અને **ન્યૂફૌન્દલાંદ** બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીએલ **ન્યૂફૌન્દલાંદ** બેટ અને ખંડના ઈશાન કોણ (લાબ્રદોર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, **બાફિન** અને **આત્લાંતિક**ને સાંધેછે; બારો તથા સ્મિથ એ બે **બાફિન** અને ઉત્તર ભણીના દરિયાને જોડેછે; હદસન **આત્લાંતિક** અને હદસન ઉપસાગરને સાંધેછે; એ વિના બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ **કાનદા** ઈલાકાની અગ્નિકોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સએદ્વર્દ બેટ; એ વિષે ઉપર કહેલું છે; વોનકૂવર બેટ એ **બ્રિટિશ કોલમ્બિયા**ની નૈરૃત્ય કોણમાં છે, ને **જુઆન દી ફુકા** નામે સામુદ્રધુની એને **યૂનૈતેદ સ્તેત્સ**ના મુલકથી નોખો પાડેછે; આંતિકાસ્તિ એ **સેંત લારેન્સ** નદીના મુખની બહાર છે; કેપ બ્રિતન બેટ એ **પ્રિન્સ એદ્વર્દ** બેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—**આંતારિઓ** પ્રાંતમાં **ઓતાવા** નદીને તીરે ઓતાવા શહેર છે, તથા **આંતારિઓ** સરોવરના તટપર તોરાંતો; **ક્વિબેક** પ્રાંતમાં **ઓતાવા** અને **સેંત લારેન્સ** નદીઓના સંગમપર માંત્રિયાળ તથા **સેન્ત લારેન્સ** નદીને કાંઠે ક્વિબેક **શહેર**; **ન્યૂબ્રન્સ્વિક** પ્રાંતમાં સેંતજાન અને **નોવાસ્કોશિઆ** પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ **બંદર**. એ બંદર ઇંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક થાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સલોમચર્મ. **બ્રિટિશ કોલમ્બિયા**માં મસ સોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાકરાજ્ય ગણાયછે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-

એલા બાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનદા ઈલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાસિફિક સૂધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયોછે. એ કોણ પ્રથમ રૂશ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડુંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માહેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા राकी પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સૂધી अलीगानी પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—मिसिसिपी. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાયછે. દક્ષિણ ભણી વહેતાં તેમાં રાકી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી मिसूरी નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ओहिओ નદી ભેગી થાયછે. મેક્સિકો અખાતને મળતાં પહેલાં लाल અને બીજી નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાયછે. रिओ ग्रांद् दल् नार्त्त નામે બીજી મોટી નદી રાકી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરેછે. એની ઉત્તર સીમા સેન્ત લારેન્સને સ્પર્શ કરેછે. युकोन નદી કાનદા ઈલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો જે મૂલક આ રાજને તાબે છે તેમાં વહેછે. એમાં બીજી ઘણી નદીઓ છે. रिओ कोलोरादो એ કાલિફાર્નિયાના અખાતને મળેછે; हडसन નદી, देलावेर નદી, सस्केहाना નદી, कनेक्तिकत નદી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—मीचीगान એ કાનદાના હુરોન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં બીજાં સરોવરને મળેછે; साल्त સરોવર, એ રાકી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—देलावेर અને चेसापीक.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં काद, हातेरास, અને सेबल, તથા પશ્ચિમ કિનારે फ्लात्तरी.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિકોણમાં फ्लारिदा, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે, અને બીજી મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કોણમાં आलियास्का.

મુખ્ય દ્વીપો—लांगचेट, એ **न्यू यार्क**ની પૂર્વે છે; आल्यूशियन टा-પુઓ, એ **આલિયાસ્કા**ની નૈઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શાહેરો—वाशिंगतन એ રાજધાની **પોતોમાક** નદી ઉપર છે; न्यू यार्क; ब्रुकलिन; फिलादेल्फिया; **મિસૂરી** નદીને તીરે સેંત લુઈસ; **મિચીગાન** સરોવરને કાંઠે चिकागो; बाल्तिमोर; बास्तान; **મિસિસિપી** નદીપર न्यू आर्लियन्स; **કાલિફાર્નિયા**માં सान फ्रान्सिस्को; એ વિના બીજાં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ચોખા વગેરે અનાજ; **વર્જિનિયા** પ્રાંતનો તમાકુ અને **જાર્જિયા** તથા **કારોલૈના** પ્રાંતોના ચોખા વખાણવા જોગ સરસ છે.

કાલિફાર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળેછે, અને ઘણાંખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોઢું, ઈત્યાદિ જડેછે.

(३) मेक्सिको.

એ પ્રજાસત્તાક રાજમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજની પશ્ચિમ હદ ઉપર **પાસિફિક મહાસાગર** છે અને પૂર્વ સીમાએ **મેક્સિકો** અખાત છે. એની ઉત્તરે **યૂનૈતેદ સ્તેત્સ** છે, અને દક્ષિણે **મધ્ય અમેરિકા** છે.

મુખ્ય પર્વત—राकी પહાડ એ **યૂનૈતેદ સ્તેત્સ**માંથી ચાલ્યો આવી મેક્સિકોના અંત સૂધી ગયોછે.

મુખ્ય નદી—रिओ ग्रान्ददल नार्त्त, એ **મેક્સિકો** અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય અખાતો—पूर्वे मेक्सिको અખાત અને પશ્ચિમે कालिफार्निया અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—युकातान, **મેક્સિકો** અખાત અને **કારિબિયન** સમુદ્રની વચ્ચે છે; नीचलां कालिफार्निया, એ **કાલિફાર્નિયા** અને **પાસિફિક**ની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શાહેરો—मेक्सिको, એ રાજધાની છે, वेराक्रुध અને ता-

म्पिको, એ નગરો અખાતને કાંઠે છે; आकापुल्को અને બીજાં શહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા બીજી જાતનાં લાકડાં.

(४) मध्यअमेरिका.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—

संस्थान.	मुख्य शहेर.
(१) ग्वातेमाला.	नवुं ग्वातेमाला.
(२) इंग्रेजनुं हांदूरास.	बेलीज.
(३) हांदूरास.	कोमायागुवा.
(४) सान्साल्वादोर.	सान्साल्वादोर.
(५) निकारागुवा.	मानागुवा.
(६) कोस्तारिका.	सांजोसे.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરોવર निकारागुवा છે.

મુખ્ય અખાત—हांदूरास છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને બૂનદાણા.

(५) द्वीपो.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આપ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(१) ग्रीनलान्द અમેરિકાની ઈશાને છે. એ દ્વીપ देन्मार्कના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ બેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલૂમ પડ્યુંછે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાફિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઈ શકેછે, પરંતુ પુષ્કળ બરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(२) न्यू फौंदलांद કાનડા ઈલાકાની પૂર્વેછે. એ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનુ મુખ્ય શહેર संतजान છે.

ન્યૂ ફૌંડલાન્દમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂફૌંડલાન્દના કાંઠાપર જેટલાં માછલાં જડે છે તેટલાં આખી દુનિયામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) वेस्तइंदिआ द्वीपो—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યા છે:-

बहामा द्वीपो, એમાં ग्रेट बहामा, न्यु प्राविदेन्स અને सान्साल्वादोर મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે ૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર नास्सौ છે તે ન્યુપ્રાવિદેન્સમાં છે.

मोटा आंतिलीस. એમાં क्यूबा, जामेका, हाइती के सानदोमिंगो, અને पोर्तोरिको નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યૂબા સ્પેનના તાબામાં અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યૂબાનું મુખ્ય શહેર हावाना છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર किंग्स्तन છે.

नाना आंतिलीस के विंद्वर्द द्वीपो અને लीवर्द द्वीपो. એમાંના ઘણાખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન, કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેઉ સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલીસમાં મુખ્ય બેટ त्रिनीदाद અને बार्बेदोज (ઇંગ્રેજના) અને मार्तिनीक તથા ग्वादेलूप (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ— ખાંડ, બુનદાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૪) बर्म्युदा. એ આશરે ત્રણસે દ્વીપોનો સમૂહ યૂનૈતેદસ્તેત્સને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

दक्षिण अमेरिका.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમેરિકા સંધાયલા છે. દક્ષિણ અમેરિકાની બીજી બધી બાજૂએ પાણી છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર, છે પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે.

એના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

(१) कोलंबिया. (४) गियाना.
(२) वेनजूइला. (५) ब्राजिल.
(३) एक्वादोर. (६) पेरू.

(७) बोलिविया.
(८) चिली.
(९) लाप्लाता.
(१०) पारागुवाई.
(११) उरूगुवाई.
(१२) पातागोनिया અને દક્ષિણ द्वीपो.

મુખ્ય પર્વત—आंदिज, એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજૂએ છેડા સૂધી પથરાયલાછે.

મુખ્ય સમુદ્ર—कारिबियन છે તે વેસ્ટ ઇન્દિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(१) कोलम्बिया.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની बोगोत्ता છે.

મુખ્ય નદી—मागदालेना છે. એ નદી આંદિજ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા **અખાત**—કારિબિયન સમુદ્રમાં दारियन અખાત અને **પાસિફિક** મહાસાગરમાં पानामा ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં **પાનામા** શહેરથી સંયોગીભૂમિની બીજી બાજૂએ **આસ્પિન્વાલ** સૂધી રેલવે બાંધીછે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, રબર, ગળી, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

(२) वेनेजूइला.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર काराकास છે.

મુખ્ય નદી—ओरिनोको આત્લાંતિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય અખાત—वेनेजूइला છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડેછે.

મુખ્ય સરોવર—माराकाइबो છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ છે.

(३) एक्वादोर.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની कीतो છે.

મુખ્ય પર્વત—कोतोपाक्षी અને चिंबोरोयो આંદિજમાં છે.

મુખ્ય અખાત— ગ્વાયાક્વિલ એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિએર, રબર, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

(૪) गियाना.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યા છે—(૧) इंग्रेज ताबानो गियाना; એની રાજધાની जार्जतौन છે; (२) वलंदा ताबानो गियाना; એની રાજધાની पारामारीबो છે; (૩) फ्रेंच ताबानो गियाना; એની રાજધાની काय्येन છે.

મુખ્ય નદીઓ—एसकीबो અને સૂરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, ખૂનદાણા, મરચાં, તેજાનો, વસાણા, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૫) ब्राजिल.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાજિલનું મુખ્ય શહેર रिओदेजानेरो વિશાળ બંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો— बाहिया કે सान्सालवादोर, **આલ** सैंत ઉપસાગરમાં બંદર છે; અને रीसैफ કે पेरनाम्बुको **બાહિયાની** ઉત્તરે બંદર છે.

મુખ્ય નદી—आमाजोन છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી **નીલ** નદીથી માત્ર એ ઉતરતી છે. **આંદેજ** પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી **આત્લાંતિક** મહાસાગરને મળે છે. तोकातिन्स, सान्फ्रान्सिस्को, ઈત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—सैंत राक.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) पेरू.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **લીમા** છે. બીજાં મોટાં શહેરો-कुथको, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; कालाव **લીમા**નું બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય સરોવર–तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ–ગુવાનો.* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઈત્યાદિ. બ્રાજિલની પેઠે પેરૂમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) बोलिविया.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ओरुरो છે. लापाझ અને चूकीसाका (અથવા सुक्रे) મોટાં શહેરો છે. पोतोसीમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज. એનાં ઊંચા શિખર सोतारा, इलीमान, ઈત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર–तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ–રૂપું, પેરૂની છાલ, નાળિએર, ખૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) चिली.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની सांतियागो दे चिली છે. वालूपारैसो મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય દ્વીપ—चिलो અને जुआन फर्नांदीज.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) लाप्लाता के आर्जेन्तैन राज्यसमुदाय.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર बुएनोसएर्स રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—पाराना રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

---

* પેરૂની પાસેના બેટોને કાંઠે હગાર જડેછે તેને ગુવાનો કહેછે. ખેતરોમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હગાર આવેછે.

(૧૦) पारागुवाई.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની आसेन्शन પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—पाराना અને पारागुवाई, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈરૃત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચા, ચામડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) उरुगुवाई.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર मान्तेविदियो રીઓ દે લાપ્લાતાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી--उरुगुवाई એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ--ચામડાં, ચરબી, હાડકાં, ઊન, અને બકરાંના માંસનું સત્વ.

(૧૨) पातागोनिया અને दक्षिण द्वीपो.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણેછે. તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

दक्षिणना द्वीपो--तेरा देल फूएगो, स्तेतन द्वीप, फाकूलांद द्वीपो, અને दक्षिण जार्जिया. તેરા દેલ ફૂએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલોછે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલનની સામુદ્રધુની છે. ફાકૂલાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડીજ છે.

તેરાદેલ ફૂએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન ભૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણબિંદુ છે. હાર્ન ભૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે તેથી આત્લાંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાયછે તેઓ કોઈ કોઈ વાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઈને જાયછે.

प्रकरण ७ मुं.

ओशियान्या.

પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા ઘણાક દ્વીપો **ઓશિયાન્યામાં** આવેલાછે. **ઓશિયાન્યા**ના ચાર ભાગ થઈ શકે,—૧. मलय द्वीपो, २ आस्त्रलेशिया, ३ मिक्रोनेशिया, અને ४ पोलिनिशिया.

१. मलयद्वीपो.*

એનું બીજું નામ પૂર્વમલય કે हिंदीआर्किपलागो કહેછે. એ **ઓ**શિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય **મલય** ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

	समूह.	मुख्यद्वीपो.
(१)	संदाद्वीपो.	सुमात्रा અને जावा.
(२)	बोर्निओसमूह.	बोर्निओ.
(३)	सेलिबिससमूह.	सेलीबिस.
(४)	मोलुक्का અથવા मसालाना द्वीपो.	आम्बोयना.
(५)	फिलिप्पैन द्वीपो.	लूझोन.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ **મલય** લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજાના, ખાંડ, બૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(१) संदाद्वीपो—**મલય** દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે सुमात्रा બેટ **મલય** દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જુઓ). એનો અને **મલય** દ્વીપકલ્પની વચ્ચે **મલાક્કા**ની સામુદ્રધુની છે. એ બેટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં एकीन અને सिआक મોટાં છે. પરંતુ ઘણોખરો બેટ **વલંદા**ને તાબે છે. **વલંદા** લોકનાં મુખ્ય શહેર पदांग અને बेन्कुलीन છે.

* ઇંગ્રેજીમાં એનું નામ મલયેશ્યા પાડ્યુંછે.

જાવાનો રસાળ બેટ સુમાત્રાની અગ્નિકોણમાં છે. એ બે દ્વીપોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રધુની છે. જાવા બેટ વલંદાના તાબામાં છે. એ લોકની રાજધાની બાતેવિઆ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ બેટ છે. એ બેટનો ઘણો ખરો ભાગ વલંદાને તાબે છે; પરંતુ સારાવાક પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કસ્બાની પાસેનો લાબૂઅન બેટ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીબીસસમૂહ—એ સમૂહમાં સૌથી મોટો સેલીબીસ વલંદાને તાબે છે. મીનાદો અને મકાસ્સર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુક્કા અથવા મસાલાના બેટ—એમાંના ઘણાખરા દ્વીપો પણ વલંદાના તાબામાં છે. નાનો આમ્બોયના બેટ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પેન દ્વીપો—એ મલય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એમાંના ઘણાખરા ટાપુ સ્પેનના તાબામાં છે. મુખ્ય બેટ લૂઝોનની રાજધાની માનિલ્લા છે.

૨ આસ્ત્રેલેશિયા.*

આસ્ત્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈરૃત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વતનીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેશ્યા પણ કહેછે. એ લોક મલય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ત્રેલેશિયામાં આસ્ત્રેલિઆ, તાસ્માનિયા, ન્યૂ જીલાંદ, ન્યૂ ક્યાલેદોનિયા, ન્યૂ હેબ્રેદીજ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ, ન્યૂબ્રિતન, ન્યૂ એર્લંદ, ન્યૂ ગિની, ઈત્યાદિ આવેલાછે. એમાંના પહેલા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકે પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે, તેમ આહિં પણ પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે.

(૧) આસ્ત્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર ખંડ

*દક્ષિણ એશિયા.

કહેછે. એનું ક્ષેત્રફળ યૂરોપના ક્ષેત્રફળથી $\frac{૧}{૨}$ કહેવાયછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ–તોરેસ એ આસ્ત્રેલિયા અને **ન્યૂ ગિ-નીની** વચ્ચે છે; અને બાસ સામુદ્રધુની આસ્ત્રેલિયાને **તાસ્માનિયા-થી** જુદો પાડેછે.

મુખ્ય અખાત–ઉત્તરે कार्पेंतारिया અને દક્ષિણે आस्त्रेलिअनबेट.

મુખ્ય સમુદ્ર–कोरल સમુદ્ર **આસ્ત્રેલિયાના** ઈશાન કાંઠાની અને **સાલમાન** દ્વીપ, ઈત્યાદિની વચ્ચે છે. કોરલનો અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાંના ટેકરા બાંધેછે.

આસ્ત્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તાબે છે. **મહારાણીએ** નીમેલા ગવર્ન-રોના તાબા હેઠળ એનાં જુદાં જુદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાંછે, તેઓ-માં ઇંગ્રેજ વસેછે. એ પાંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણેઃ––

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
क्वीन्सलांद.	ब्रिस्बेन.
न्यू सौथवेल्स.	सिद्नी.
विक्टोरिया.	मेलबोर्न.
दक्षिण आस्त्रेलिया.	आदेलेद.
पश्चिम आस्त्रेलिया.	पर्थ.

આસ્ત્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલેછે. મુખ્ય નિકાસ ઊન, સો-નું, તાંબું, કલઈ, સીસું, તેલ, ચરબી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઈ-ત્યાદિ છે. **આસ્ત્રેલિયામાંથી** સરસ ઘોડા **ભરતખંડમાં** આવેછે.

(૨) तास्मानिया–એને અસલ वान् दीमन्स लांद કહેતા. એ-ની અને **આસ્ત્રેલિયાની** વચ્ચે **બાસ** સામુદ્રધુની છે. **મહારાણીએ** નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ **તાસ્માનિયા** ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. તે-નું મુખ્ય શહેર होबार्टतौन છે.

મુખ્ય નિકાસ–ઊન.

(૩) न्यू जीलांद–એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. **આસ્ત્રેલિ-**